

AZERBAJCANLI ÂLİM HACI ŞEYH HASAN MOLLAZADE GENCEVİ'NİN HAYATI, ESERLERİ VE GÖRÜŞLERİ

The Life, Works and Opinions of Azerbaijani Scholar Haji
Sheikh Hasan Mollazade Ganjavi

Şahin AHMETOĞLU¹

Öz

Azerbaycan bölgesi İslâm tarihi ve medeniyeti açısından zengin bir geçmişe sahiptir. Bölgede bu alanla ilgili müellifleri ve eserlerini araştırmak, onların İslâm kültürüne katkılarını tespit etmek, İslâm bilim tarihine önemli bir kazanım sağlayacaktır. Azerbaycan'da İslâm tarihi ve medeniyeti ile ilgili eserlerin daha çok 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarında yapıldığı görülmektedir. Bu eserleri ortaya koyan müellifler ve onların dinler, inançlar, İslâm tarihi ve medeniyeti alanındaki araştırmaları üzerine yeteri kadar çalışma bulunmamaktadır.

Çalışmamızda Hacı Şeyh Hasan Mollazade Gencevî'nin hayatı hakkında bilgi verilerek, eserlerinin genel özellikleri değerlendirilecektir. Aynı zamanda müellifin eserlerinden yola çıkılarak çeşitli alanlardaki görüşlerine yer verilecek, dinler, inançlar, fırkalar, İmamiyye, Bâbilik-Bahâilikle ilgili görüşleri incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Hacı Şeyh Hasan Mollazade Gencevî, Azerbaycan, İslâm Tarihi ve Medeniyeti, Dinler ve İnançlar, Akâid, İmamiyye, Bâbilik-Bahâilik.

Abstract

Azerbaijan has a rich history in terms of Islamic history and civilization. Researching the authors and their works related to this field in the region, determining their contributions to Islamic culture will provide an important gain to the history of Islamic science. It is seen that the works related to Islamic history and civilization in Azerbaijan were mostly made in the late 19th and early 20th centuries. There are not enough studies on the authors of these works and their researches on religions, beliefs, Islamic history and civilization.

In this study, general characteristics of his works will be evaluated by giving information about the life of Haji Sheikh Hasan Mollazade Ganjavi. At the same time, based on the works of the author, his views in various fields will be included, religions, beliefs, sects, Imamiyya, Bâbism and Baha'ism perspective will be examined.

Key Words: Haji Sheikh Hasan Mollazade Ganjavi, Azerbaijan, Islamic History and Civilization, Religions and Beliefs, Aqaid, Imamiyya, Bâbism and Baha'ism.

¹ Doç. Dr., Kırıkkale Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi, Kelam ve İtikadi İslâm Mezhepleri Anabilim Dalı, Kırıkkale, Türkiye /ORCID ID: orcid.org/0000-0002-6154-2984 / e-posta: sehmetoglu@hotmail.com.

Giriş

Azerbaycan'da 19. yüzyılın sonları 20. yüzyılın başlarında İslâm tarihi dinler, inançlar ve fırkalar hakkında çok sayıda çalışmalar yapıldığını görmekteyiz. Ancak bu gibi çalışmaların varlığı Sovyetlerin bölgeyi işgal etmesiyle birlikte rafa kaldırılmıştır. Yapılacak olan yeni çalışmalara ise ya müdahale edilmiş ya da engel konulmuştur. Çalışmaların geneline bakıldığında özgün oldukları görülmektedir. Bu nedenle hem bu çalışmaların gün yüzüne çıkarılması hem de müelliflerinin ilmi faaliyetleri hakkında bilgilerin elde edilmesi kültür hazinemize sunacağı katkılar açısından önem arz etmektedir. Son yıllarda Azerbaycan'da İslâm ve diğer inanç sistemleri hakkında çeşitli çalışmaların yapıldığının şahidi olmaktayız. *Peygamberler tarihi*,² *Tarihi Menbalarda Nuh Peygamber*,³ *İslam dininin yaranması*,⁴ *Hakka doğru*,⁵ *Azerbaycan Türklerinin Dini-Felsefi Dünya Görüşü: Felsefi Aspekt*,⁶ *Kafkaz'da İslam*⁷ ve *İslam*⁸bu çalışmalardan bazılarıdır. Fakat özellikle çalışmaların bir kısmının tercüme şeklinde olduğunu da ifade etmemiz gerekir. Oysaki kendi coğrafyamızda yetişmiş olan ilim adamlarının eserlerinin tekrar incelenmesi ve neşredilmesi daha doğru bir yaklaşım olurdu. Bu boşluğu ise bu konuda çalışma yapan bilim adamları dolduracaktır. Bu ihtiyacı hissettiğimiz için belirtilen dönemlerde çok sayıda eser kaleme almış âlimleri ve onların eserlerini silsile şeklinde incelemeyi uygun gördük. Bu gibi çalışmaları bulunan âlimlerden biri de Hacı Şeyh Hasan Mollazade Gencevi'dir. Müellifin eserlerinde dinler ve inançlarla birlikte, Mezhepler Tarihi'nde önemli yeri olan İmamiyye,⁹ Bâbiyye-Bahâiyye¹⁰ gibi fırkalara değinmesi, diğer taraftan Nübüvvet,

² Hacı Sabir Hasanlı, (Bakı: Adiloğlu, 2001).

³ F. Seferli, (Nahçıvan: Acemi, 2015).

⁴ Oruc Gündretov, (Bakı: 1991).

⁵ Hacı Sabir Hasanlı, (Bakı: Elm ve hayat, 1998).

⁶ Fazil Mustafa, (Bakı: Kanun Neşriyatı, 2012).

⁷ Şeyhülislam Allahşükür Paşazade, (Bakı: Azərneşr, 1991).

⁸ Rafiq Aliyev, (Bakı: İrsad Merkezi Yayınları, 2014).

⁹ Bk. Ethem Ruhi Fırlalı, *İmamiyye Şiası*, (İstanbul: Selçuk Yayınları, 1984).

¹⁰ Bk. Zeki İşcan, "Babilik-Bahailik", *İslam Mezhepleri Tarihi-El Kitabı*, ed. Hasan Onat & Sönmez Kutlu (Ankara: Grafiker Yayınları, 2014), 509-527; Mustafa,

Mehdilik,¹¹ İmamet-Hilafet gibi itikadi ve siyasi konuları ele alması böyle bir makale yazmamızı etken kılan nedenlerdendir.

1. Hacı Şeyh Hasan Mollazade Gencevî'nin Hayatı ve Eserleri

1.1. Hayatı

Hacı Şeyh Hasan Molla İmamkulu oğlu Mollazade Gencevî 1848 yılında Azerbaycan'ın Daşkesen bölgesine bağlı Kabaktepe köyünde dünyaya geldi.¹² Hasan'ın ailesi çiftçilik, besicilik ve tarımla uğraşmıştır. İlk eğitimini babası İmamkulu'dan almıştır. Ailesi Gence'ye göç ettiğinde henüz on iki yaşlarında olan Hasan, önce Gence'deki "Şah Abbas" medresesinde eğitim aldıktan sonra Tebriz'e gitmiş burada beş yıl "Hacı Seferali" medresesinde eğitimine devam etmiş, medresede Arap ve Fars dillerini öğrenmiştir. O, ilmini devam ettirmek için Nəcəf şehrine getmiş ve beş yıl da bu şehirde ilim tahsil etmiştir. Burada eğitimini tamamlayan Hasan "Müçtehit" unvanı almış, ardından Nahçıvan'a gelerek Nehrem kasabasına yerleşmiştir.¹³

Mollazade Gencevî, Nahçıvan'da bir müddet yaşadıkdan sonra yeniden Gence'ye döndü. Hayatının sonuna kadar Gence'de "Sebzikar" mahallesinde yaşadı. Daha sonra Şeyh Hasan Tiflis'te Şeyhülislâm'a imtihan vererek "Gence Şiiler Meclisi"nin üye ve Gence'nin ahundu (imâm/müftü) olarak atandı. Bu zaman diliminde Gence'deki "Şah Abbas" mescidinde bulunan medresede müderrislik yaptı. Mollazade Gencevî dini faaliyetleri ile birlikte

Öz, "Türkiye'de Bahâilik ve Bahâi Faaliyetleri", *Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri*, 17-18 Nisan 2004, İstanbul, 2004, 317-324.

¹¹ Bk. Ömer Faruk Teber, "Mehdilik, İnancı Temelinde Oluşan Geç Dönem Mezhepler", *İslam Mezhepleri Tarihi*, ed. Mehmet Ali Büyükkara, (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2010), 190-208.

¹² Mollazade Gencevî'nin Azerbaycan Şeki şehrinin "Gencililer" mahallesinde dünyaya geldiğini söyleyen araştırmacılar da bulunmaktadır. Bunun sebebi Şeki bölgesinin ünlü İslâm âlimlerinden biri olan Şeyhülislâm Muhammed Hasan Mövlazade Şekvi ismiyle karıştırılmış olması ifade edilmektedir. Bu nedenle müelliflerin hem dünyaya geldikleri bölge, hem de bazı eserleri yanlışlıkla birbirlerine teşmil edilmiştir. Bu konu hakkında bk. Elçin Qasimov, "Klassik Azerbaycan Tarihçisi Hacı Şeyh Hasan Mollazade Gencevî", *Bakı Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nin Elmi Mecmuası*, 21 (Haziran 2014): 184-185; Şahlar Şerifov, *Şeyhülislam Mehmedhesen Mövlazade Şekvi ve Onun "Kitabül-Beyân fi Tefsiril-Quran" Eseri*, (Bakı: 2009), 11.

¹³ Qasimov, "Klassik Azerbaycan Tarihçisi Hacı Şeyh Hesin Mollazade Gencevî", 185.

içtimai-siyasi hayatta faal katılım sağladı, Gence şehir Düması'nın (Meclis) azası oldu. Onun altı oğlu ve iki kız çocuğunun olduğu bilinmektedir. Müellif 1919 yılında vefat etmiş, mezarı Gence'deki "Sebzikar" mezarlığındadır.¹⁴

1.2. Eserleri

Mollazade Gencevî kendi döneminin din bilgini ve tarihçilerinden biridir. On kadar eserinin olduğunu tespit ettiğimiz müellif, Dinler tarihi, İslâm tarihi, Peygamberler, itikad, ilmihal ve fırkaları kapsayan çeşitli konularda eser kaleme almıştır.¹⁵ Ulaşabildiğimiz eserlerinin içerikleri aşağıdaki şekildedir.

(1) *Hidayetü'l-müslimîn ve yahud mizanü'l-edyan*: Bu eser Mollazade Gencevî'nin en önemli eserlerinden biridir. Müellif, eserinde dinler hakkında kısa bilgi verdikten sonra, Yahudilik, Hıristiyanlık dinleri ve bu dinin kitapları Tevrat ve İncil hakkında değerlendirmelerde bulunmaktadır. Eserde Müslümanlar, Kur'an, eski toplumlar, din, dinin gerçeği, usûluddîn, fûruuddîn, Tevhid, adl, nübüvvet, imâmet, ölüm, haşr, ilmihal konularına yer verilmiştir. Eserin en önemli özelliklerinden biri yeni bir din olarak telakki edilen Bâbilik-Bahâilik hakkında önemli bilgilerin yer almasıdır. Müellif, Bâbilîğin ortaya çıkışı, Bâbi liderleri, inançları, Amerikadaki Bâbiler hakkında hem bilgi vermekte hem de onları eleştirmektedir. Bu yönüyle eser Bâbilik-Bahâilîğin tarihinin ve inançlarının öğrenilmesi bakımından çok değerli bilgilere haizdir.

Eserde Kur'an-ı Kerim'den çok sayıda âyete ve meâline yer verilmiştir. Bu da müellifin Kur'an hakkında derin bilgiye sahip olduğunu göstermektedir. Müellifin eserinde bazı şahısları ve inançları çok sert ama bilimsel yönden tenkit ettiğini görmekteyiz. Bu ise onun ilim sahasında ne kadar bağımsız davrandığını hem de yaşadığı dönemde ilmi tenkitçiliğin hangi düzeyde olduğunu göstermesi açısından önem arz etmektedir.

¹⁴ Qasimov, "Klassik Azerbaycan Tarihçisi Hacı Şeyh Hesên Mollazade Gencevî", 183.

¹⁵ Mehriban Ceferova, *İslam-Elmi-kömekçi bibliografıya*, (Bakı: M. F. Ahundov adına Azerbaycan Milli Kitabhanası, 2017), 15-17.

Müellif *Hidayetü'l-müslimin ve yahud mizanü'l-edyan* adlı eserini 1910 yılında Gence şehrinde Hakverdiyev ve Ebilov matbaasında Arap alfabesiyle Azerbaycan Türkçesinde neşretmiştir.

(11) Basiretü'l-İslâm-Mufassal akâidi'l-İslâm ve fûruuddîn: Müellif, kitap hakkında “Dinî, tarihi, aklî ve şer’î birçok malumata şamil olup her bir müslümanın istifadesine layık olduğu gibi Kafkasya’nın A’dadiyye ve Rüşdiyye mekteplerinde dahi evlad-ı müslimine talim ve terbiye olunmak için münasib ve elverişlidir” demektedir.

Kitabın ikinci neşrinin adı *Akâidü'l-İslâm ve fûruuddîn*’dir. Yazar kitabın kapak sayfasında “Bu kitap evvelinci baskıdan (*Basiretü'l-İslâm “Mufassal” Akâidü İslâm ve Fûruuddîn*) artuk metlebe şamildir. Dinî, tarihi, akî ve şer’î birçok malumat izafesiyle tertib ve telif olunmuştur. Her müslümanın istifadesine layıktır. Alelhusus mekâtib-i İslâmiyye’de talim ve terbiye-i etfal için çok sade ve faydalıdır.” demektedir. Buradan da anlaşıldığı üzere bu eser *Basiretü'l-İslâm ve mufassal akâidi'l-İslâm ve fûruuddîn* eserinin ikinci baskısıdır.

Müellif, eserine kısa bir Mukaddime ile başlamakta ve şöyle demektedir: “Bu kitabın tertibinden amacımız usûliddîn ve fûruuddîn ahkâmını beyân etmektir. Lakin zann-ı acizanemize göre etfalı ve diyanet ehlini usûliddîn ve fûruuddîn ahkâmını lazımcıca öğrenmeye mail ve rağıb etmek için öncelikle bir pare dinlere taalluk metalibi beyân etmek için çok lazım ve münasibdir. O kadar ki herkes din emrinde basiret üzere olub din-i İslâm’ın güzel ve hak bir din olduğunu tasdik ede.”¹⁶

Eserde kıtalar, diller, dillerin ihtilafı, insanların çeşitleri ve yetenekleri hakkında bilgiler verilmektedir. Yine eserde, insana dinin gerekliliği, din ve şeriatın neshi, dünyada mevcut olan dinler ve inançlardan Budizm, Berâhime, Fetişizm, Zerdüştlük, Bâbiyye ve Bahâiyye’nin ortaya çıkışı ve inanç sistemleri incelenmiştir.¹⁷

Müellif, eserinde büyük din mensuplarını Yahudiler, Hıristiyanlar ve Müslümanlar olmak üzere üç kısma ayırmaktadır.

¹⁶ Mollazade Gencevî, *Akâidü'l-İslâm ve fûruuddîn*, 4.

¹⁷ Mollazade Gencevî, *Akâidü'l-İslâm ve fûruuddîn*, 2-3.

İslâm dini ve cahiliyye dönemini mükayeseli bir şekilde inceleyen müellif, Hz. Resûl'ün tebliğinin mahiyeti, İslâm dininin maksat ve merâmı, din ve şeriat ahkâmlarının faydası gibi konuları mercek altına almıştır.¹⁸

Allah'ın varlığının isbatı, varlık ile yokluk, vacip ile mümkün'ün farkları ele alınan eserde, Usûliddîn başlıklı bölümün mukaddimesinde, Tevhid, adl, nübüvvet, imâmet, mead ve sıfatlar hakkında bilgiler verilmektedir.¹⁹

Nübüvvet, enbiyanın bi'setinin faydası, ismet sıfatları, mucizeleri, mucize ile sihrin farkları, enbiyanın meleklere efdaliyyeti, Hz. Peygamber'in nübüvvetinin isbatı konularıyla birlikte, Peygamber'in nübüvveti, yaşamı, savaşları ve halifeler dönemi incelenmiştir.²⁰

Müellif, eserinde imâmet konusuna da yer vermiştir. İmâmet'in beyânı başlığı altında o, imâmetin usûliddinden olduğunu ifade etmektedir. Ona göre imâmete itikat etmek vaciptir. Eserde on iki imâmın her biri ile ilgili sırasıyla bilgiler verilmiştir.²¹

Daha sonra ölüm ve hayat, berzah âlemi, kıyamet, mead, sırat köprüsü, cennetin mekânı ve vasıfları, cehennem mekânı ve azabı, günah, tevbe, şefaât ve mağfiret gibi konular ele alınmıştır.²²

Füruuddîn başlığı altında namaz, oruç, zekât, hüms, hac, cihat, emr-i bi'l-ma'rûf ve'n-nahyi ani'l-münker, tevella ve teberra, günlük, cemaat, cüme, bayram ve cenaze namazları, namazı bâtil eden şeyler ve namazla ilgili diğer meselelere değinilmektedir.²³ Eserin en sonunda ise anne-babanın evlatları hakkında terbiye ve ihsanlarına yer verilmiştir.²⁴

¹⁸ Mollazade Gencevî, *Akâidü'l-İslâm ve füruuddîn*, 9-15

¹⁹ Mollazade Gencevî, *Akâidü'l-İslâm ve füruuddîn*, 18-25

²⁰ Mollazade Gencevî, *Akâidü'l-İslâm ve füruuddîn*, 26-47.

²¹ Mollazade Gencevî, *Akâidü'l-İslâm ve füruuddîn*, 47 vd.

²² Mollazade Gencevî, *Akâidü'l-İslâm ve füruuddîn*, 68-76.

²³ Mollazade Gencevî, *Akâidü'l-İslâm ve füruuddîn*, 98-116.

²⁴ Mollazade Gencevî, *Akâidü'l-İslâm ve füruuddîn*, 116-118.

Eser, 1329/1911 yılında Gence Hakverdiyev ve Ebilov matbaasında Arap alfabesiyle Azerbaycan Türkçesinde neşr edilmiştir.²⁵

(III) Zübdetü't-tevârih:²⁶ Müellif, eseri hakkında şu bilgileri vermektedir: “Bende-i hakir ve tûrab-ı ekdam-ı müminin bile münasib gördüm ki *Zübdetü't-tevârih* nâmlı kitabımızı dörd cildin zımninde yazub imanlı kardaşlerimize takdim edeyim. Cild-i evvel ve sâni, hilkat-ı Âdem'den Hz. Enbiya-ı Uzzâm'ın ve Eimme-i Ethar aleyhissellamin ve onların heması ve onlardan sonra dünyada mevcut olan akvamın ve hulefâ-ı râşidîn ve Emevilerin ve Abbasilerin ta Endülüs devlet-i İslâmiyyesi münkariz olana kadarki ahvalat-ı tarihiyelerini beyân eder. Cild-i salis ve rabi Âdem'den beri yeryüzüne ne kadr tenzir-i zikre şayan insan gelüb gedübse onların teşkil ettikleri hükümetten ve onların terakki ve tenezzüllerinden ve o zamanlardan bu zamana kadar nev-i insanın zikre şayan vukuat-ı tarihiyelerini ve teşkil eyledikleri hükümetlerin terakki ve tenezzülünü ve birbirleriyle muharebatını ve insanların husule getürdükleri sanayii beyân eder.”²⁷

²⁵ Mollazade Gencevi'nin *Akâidü'l-İslâm ve fûruuddîn*, (Gence: Hakverdiyev ve Ebilov matbaası, 1911) ve *İbtidai Akâidü'l-İslâm ve fûruuddîn*, (Gence: Hakverdiyev ve Ebilov matbaası, 1911) isimli eserleri de akâid konularını içermekte ve okul çocuklarını eğitmek için kaleme alınmıştır.

²⁶ Mollazade Gencevi'nin *Zübdetü't-tevârih* eseri kendi döneminin en önemli İslam Tarihi çalışmalarından sayılmaktadır. Eserin böyle bir öneme sahip olduğu Kafkasya Şeyhülislamı'nın esere yazdığı Takriz'den anlaşılmaktadır. Bahsi geçen Takriz'de şöyle yazılmıştır: “El-hakk hemin kitab-ı şerif ki müştemildür cümle enbiya-yı uzzâmın ve hâsse Resûl-ü Ekrem hatemül-enbiya aleyhisselamin ve o canibe peyrovî-i hakiki (gerçek takipçiler) olan eimme-i kiramin ve hulefâ-yı râşidîn ve Emevilerin ve Abbasilerin tarihine öz ana dilimizde yani Türki Azerbaycan dilinde gayet fusuh ve fesahat üzere telif olduğuna göre her bir müslümanın istifadesine şayeste ve ensebdir.” Şeyhül-İslam Memleket-i Zakafkas Abdüsselam Ahundzade. Bk. Mollazade Gencevi, *Zübdetü't-tevârih*, 1, iç kapak sayfası.

²⁷ Eserin birinci cildi 1905 yılında Tiflis'te “Gayret” matbaasında, ikinci cildi 1909 yılında Gence'de Asger Hacı Hasanzade matbaasında, üçüncü cildin birinci kitabı 1913 yılında Gence'de Ebilov ve Hakverdiyev matbaasında, dördüncü cildi ise 1912 yılında Gence'de, Ebilov ve Hakverdiyev matbaası, 1. ve 2. kitap olarak neşredilmiştir. Eserin dördüncü cildinde Timur'un Azerbaycan'a yürüşü, Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Safeviler devletlerinden, aynı zamanda Nahdir Şah'ın faaliyetlerinden bahsedilmesi son asırlar bölge tarihinin öğrenilmesi açısından önemli bir husustur.

Müellif, eserinde farklı mezheplerin kaynaklarına da yer vermiştir. O, bunu şu şekilde açıklamaktadır: “Gizlin kalmaya ki bu kitapta Sünnî ve Şîî cemaatinin kütüb-i mutebire-i tevârihiyyesinden mezmunu birbirine muvafik olan ahvalatlarını derc eyledim yani nakl-i bemanâ ya tercüme-i tahte’l-lafz eyledim ve ihtilaf olan yerleri çok azluğiyile derc eyledim. Yani bu kitap başluca ihtilaf olunub kütüb-i mutebire-i Şîa’dan: *Hayatu’l-kulub* ve *Nasihü’t-tevârih* ve *Tefsir-u mecmei’l-beyân* ve *Tefsir-ü sâfi* ve *Tefsir-u Molla Fethullah* ve sayir kitaplardan. Ehl-i tesenni’nin²⁸ kütüb-i mutebiresinden: *Tefsiru’l-Keşşâf*, *Ravzatü’s-Safa* ve *Tarih-u Mısıriyye* ve *Tarih-u Bedayi’i’d-duhur* ve *Habibü’s-siyer* ve tarihi umumi gibilerden.”²⁹

(iv) Tarih-i enbiya-yı uzzâm aleyhimüsselam: Eserle ilgili giriş sayfasında şu bilgiler yer almaktadır: “Çok malumata şamil, asan ve sade dilde yazılmış bir güzel tarihtir. Büyük ve küçük ve etfal-ı mekatib küllen asan vechle istifade ede bilirlir. Uslubu çok güzeldir.”³⁰

Yazar, eser hakkında şöyle demektedir, “*Tarih-i mukaddes-enbiya-yı uzzâmın* keyfiyyet-i tebliğlerinden, talim ve terbiyelerinden, onların muasırı ümmetlerin ve kavimlerin ahvalatlarından, ahlak, etvar ve âlem-i insaniyete ettikleri hizmetlerinden bahseden bir ilimdir”. Eserde peygamberler, onların yaşamı, kendi dönemlerindeki durumla ilgili bilgiler verilmektedir. Eser 1331/1913 yılında Gence’de Arap alfabesiyle Azerbaycan Türkçesinde yayımlanmıştır.

(v) Tarih-i İslâm: Müellif eserin giriş sayfasında şu bilgiler yer almaktadır: “Hilkat-ı âlemden ibtida edüb silsile-i enbiya-yı uzzâmın ve zuhur-u İslâm’ın ve Hz. Hatemü’l-Enbiya’nın ve hulefâ-ı râşidîn ve Müaviye ve Eimme-i ethar aleyhisselamın ve hilafet-i Abdullah b. Zübeyir, Museyb, Muhtar b. Ebî Ubeyde ve Haccac b. Yusuf’un muhtasaran ahvalat-ı tarihiyyelerini beyân eder. Çok malumata şamil ve her müslümanın istifadesine vacibdür. Alelhusus

²⁸ Azerbaycan’da Ehl-i Sünnet için kullanılan isimlendirmelerden biri.

²⁹ Mollazade Gencevî, *Zübdetü’t-tevârih*, (Tiflis: Gayret matbaası, 1323/1905), 1/ 4-5.

³⁰ Mollazade Gencevî, *Tarih-i Enbiya-yı Uzzâm Aleyhimüsselam*, (Gence: Ebilov ve Hakverdiyev Matbaası, 1331/1913).

Kafkasiye ve sayir Türküstan memleketlerinde mekteb uşaklarının terbiye ve talimi için çok zarurudur.” Eser 1326/1908 yılında Gence’de Hakeverdiyev ve Ebilov matbaasında Arap alfabesiyle Azerbaycan Türkçesinde neşredilmiştir.

Müellifin diğer eserleriyle ilgili olarak *Zübdetü’l-tevârih* eserinin ikinci cildinin iç kapak sayfasında şu önemli bilgileri vermektedir. “ve bakî cildleri ve *Tarih-i Muhtasar Enbiya-yı uzzâm* ve *Hulefâ-ı Râşidîn* ve *Selatın-i İslâmiye* ve *Kitabu Hidayeti’l-Müslimin* ve *Kitabu Zahireti’l-İslâm* ve *Hudud* ve *Duyat* ve *Kıyas* yakın zamana mevke-i intişara koyulacaktır.”³¹ Müellifin bahsettiği bu eserlerden yukarıda isimleri geçen *Tarih-i Muhtasar Enbiya-yı uzzâm* ve *Kitabu Hidayeti’l-Müslimin* eserlerinin basıldığını tespit etmiştik. Bahsi geçen diğer eserlerin basılıp basılmadığı hakkında henüz bir bilgiye ulaşamadık.

Bu eserleriyle birlikte müellif tercüme faaliyetleri ile de meşgul olmuştur. Şöyle ki o, Molla Muhammed Bağır Meclisi (1627-1699)’nin ahlakla ilgili Farsça kaleme aldığı *Aynü’l-Hayat* isimli eserini *Kitabu basiret ve siracül-efkâr* adıyla Arap alfabesiyle Azerbaycan Türkçesine çevirmiştir. Tercüme 1911 yılında Bakü’de “Orucov” matbaasında neşredilmiştir. Bu çeviri 2015 yılında latin harfleriyle transkripsiyunu yapılarak tekrar yayınlanmıştır.³²

Mollazade Gencevî’ye nispet edilen eserlerden biri de *Tefsirü’l-Beyân* adlı tefsir kitabıdır. Fakat yapılan araştırmalar sonucunda bu tefsirin Azerbaycan şeyhülişlâmlarından Şekevî’ye ait olduğu tespit edilmiştir.³³

³¹Mollazade Gencevî, *Zübdetü’l-tevârih*, (Gence: Ahmed Hacı Hasanazade matbaası, 1327/1909), 2/1.

³²Şeyh Hasan Mollazade Gencevî, *Kitabu basiret ve siracül-efkâr*, yayına hazırlayan Sebine Ehmedova, (Bakı: Elm ve Tehsil Yayınları, 2015).

³³Bu konudaki tartışmalar için bk. Şerifov, *Şeyhülişlâm Mahamed Hasan Mövlazade Şekevi ve onun “Kitabül-beyân fi tefsiri’l-Quran” eseri*, 12 vd.; 2. Hüseyinli Resul, *Azerbaycan ruhaniliyi* (Hanlıklar Çağından Sovet İşğalınadək Olan Dövr), (Bakı: Kür, 2002); Manaflı Habibulla, *Öyünc va Güvenc qaynağı*, (Bakı: Nurlan, 2007); N. Quliyev vd., “XIX esrde ve XX esrin evvelerinde Azerbaycan tarih elminin inkişafı”, (Bakı: 1960); Gülmammed Memmedzade, “İlahiyyatçı alim”, “İslâm” gazetesi, (20 dekabr 1990); M. İsmayılov, *Şeki*, (Bakı: 1982); Halilov Aydın, “Görkemli İslâm tarihçisi”, “İslâm dünyası” gazetesi, (2 aprel, 1993); E, Memmedov & F. Halıqov F, *Şeki alim ve ziyalılar*, (Bakı: BDU neşri, 2002); Qasimov, “Klassik Azerbaycan Tarihçisi Hacı Şeyh Hesen

1.3. Gencevî'nin Eserlerinde Kullandığı, Dil, Uslup ve Metodoloji

Müellifi din ve mezhep mensuplarını bazen “taife”, “fırka”, “mezhep” ve “cemaat” gibi isimlerle ifade etmektedir. Örneğin İmamiyye'den bahsederken “İmamiyye taifesi”, “İmamiyye fırkası” veya “İmamiyye mezhebi” gibi kullanımlar dikkati çekmektedir. Müellif, bu ifadeyi diğer dinler ve inançlar için de kullanmaktadır. Bununla birlikte eserlerinde farklı mezhep mensuplarının konuyla ilgili kaynaklarına başvurmadan çekinmeyen müellif hem Sünnî, hem de Şîî kaynakları kullandığını ifade etmektedir.³⁴ Çoğu zaman mutedil ve zarif bir dil kullanan müellifin, özellikle hilafet ve imâmet konusundaki tartışmalarda bazen sert bir dil kullandığı görülmektedir.

Müellifin geldiği gelenek Şîî olmasına rağmen ilk üç halifeden bahsederken onların isimlerinin sonunda “radıyallahu anh” ibaresini kullanmıştır. Bunun Şîî gelenekte pek alışık bir yaklaşımın olmadığını düşünürsek müellifin bu konularda mezhepler üstü bir tutum sergilediğini söylemek mümkündür.

Yazar eserlerini arap alfabesiyle Azerbaycan Türkçesinde kaleme almıştır. Osmanlı Türkçesiyle çok yakın olduğu için müellifin çeşitli konulardaki görüşlerini ifade ederken metni ya olduğu gibi ya da küçük sadeleştirmeye aktamayı uygun gördük.

2. Görüşleri

2.1. Tarih ilmi ve lüzumu

Gencevî, tarih ilmini şu şekilde tanımlamakta ve açıklamaktadır: “Tarih, nev-i insanın adet ve ahvalinden, terakkiyat ve tenezzüllerinden ve vakaâ-yı mazilerinden bahseden bir ilimdir. Buna göre ilm-i coğrafya yeryüzünün toprak kıtalarından bahs eden ilim, ilm-i tarihe mukaddime hesap olur. Çünkü ilm-i tarih ile ilm-i coğrafya bir ayn-e bedennüma ile o aynaya bakan iki göz menzelesindedir. Ondan ötrüki eğer bir şahıs kendi suretini şekil ve şemâilini mülâhaza etmek ve kendisini tanımak isterse lazımdır ona

Mollazade Gencevî”, 184-185; Oğuztoğrul, Tahirli, 525-ci gazeti, (28- 7 dekabr 2011).

³⁴ Mollazade Gencevî, *Zübdetüt-tevârih*, 1/5.

bir bedennüma-i ayine ve iki sahih göz. İşte bu insanları ve dünyayı tanımak için ilm-i coğrafya ayine-i bedennüma menzelesindedir ve ilm-i tarih iki göz menzelesindedir. Nitekim insan suretinin hub (iyi) ve zıstını (kötü) bir ayna ve iki göz vasıtasıyla tanır ve bilür, aynı zamanda ilm-i coğrafya ve ilm-i tarih ile bir âdem mana-yı insaniyeti bilüb ve Tevhid baresinde itikadı kâmil olar ve her kavmin yanında insan hesap olar. İnsana bu iki ilim zaruridir. Tarihin lazımlığında bu kadar kifayet eder ki tarih bir âdemi Hz. Âdem zamanından dünyaya getürüb bugünedek yaşamış gibi yeryüzünde ne kadar zikre şayan insan gelüb geçmiş ise onların hal ve hareketini ve birçok vakayı'ni göstermek için bir ayine-i cihannüma hükmündedir. Ve her bir âdemi âlemi-insaniyet ve medeniyete büyük işler görmeye muvaffak eyler.”³⁵

Müellif, tarih hakkında yukarıdaki bilgileri verdikten sonra tarihin iki kısımdan oluştuğunu şu şekilde açıklamaktadır: “Tarih iki kısım olup başluca tarih-i mukaddes ve tarih-i temeddün kısımlarına münkasım olur. Tarih-i mukaddes; Hz. Âdem'den hatemü'l-Enbiya Hz. Muhammed Mustafa (as) zamanı başlarına kadar geçen zamanlardaki enbiya-ı uzzâmın hal ve hareketinden, asar-ı mucizelerinden ve meb'us oldukları akvâmın vukuât-ı meşhurelerinden bahseder. Tarih-i temeddün, nev-i insanın zuhurundan bu zamana kadar yeryüzünde mevcut olan akvâmın suret-i medeniyetlerinden, marifetlerinden, meşhur vakayı'lerinden, birbiriyle olan muamelatlarından ve davalarından, teşkil eyledikleri devletlerden ve icad ettikleri sanayiden bahseder. Ve alelumum tarih: Tarih-i kurun-ı ûla ile tarih-i kurun-ı vusta ve tarih-i kurun-ı âhire namıyla üç kısma ayrılır.”³⁶

Tarih ilminin geçmişi ve günümüze anlamakta çok faydalı bir ilim olduğunu ifade eden müellif, tarih ilminin faydaları hakkında ise şu önemli bilgileri vermektedir: “Tarih-i mukaddesin beşeriyet âlemine râci, çokça ziyade faydaları var: 1. İnsanın aklını evham ve hurafattan pak eder. 2. İnsanın aklını ahkâmı-akliyyede saf ve takviye eder. 3. İnsanın itikadını halis ve ahlakını tezkiye ve âlem-i beşeriyete hizmet etmeye terğib eder. 4. İnsanın itikadını kâmil ve

³⁵ Mollazade Gencevî, *Zübdetüt-tevârih*, 1/4.

³⁶ Mollazade Gencevî, *Zübdetüt-tevârih*, 1/5.

akâid-i bâtıldan mühafazat eder. 5. İnsanı, enbiyanın ahvalatlarını ve onların elinde zuhura gelen mucizelerini gelecek ahvalat ve hadiselerle mizan edüb hak ile batılı tefrik etmeye muktedir eder. 6. Ben-i nev-i beşeri dünyada mesud ve rahat yaşamaya ve Hak Teâla'ya kulluğa delalet eder. 7. İnsanı din emrinde basiretli, hayâ ve edepli eder. 8. İnsanı cümle peygamberin şeriatlarının ve mesleklerinin birbirine muvafık olduğunu haberdar eder. Elhasıl mutlak tarih nev-i insanın âdat ve ahvâlinden ve terakkiyyat ve tenezzüllerinden ve geçmiş vakıalarından bahseden bir ilimdir. O cihete tarih insana ibretimiz bir ayna menzelesindedir. İlm-i tarih lazımlı ilimlerden olup insana din luzumunu beyân eder. İlm-i tarih insanı dünyanın tamam ömrünü edüb dünyada zuhur eden enbiyanın ve akvamın tamam etvar ve harekâtını gözûyle görmüş gibi eder. Tarihte cahil, her ilimden cahildir.”³⁷

2. 2. İnsan, Toplum, Medeniyet ve Din İlişkisi

Gencevî, insan ve toplumu “Küllen insanların yaşamı vahşet, bedeviyet ve medeniyet halları üzere üç kısımdır.”³⁸ şeklinde açıklamaktadır. Buna göre, **Vahşi insanlar**; kuvve-i fikriyesinden istifade etmeyüb maarif ve sanayiden mahrum olmakla çöllerde ve ormanlarda ağaçların yaprağı ve meyvesi ile ve avladıkları hayvanın etiyle ve güçlüsü güçsüzün etini yemekle, vahşi ve yırtıcı hayvanlar gibi yaşarlar ve medeni insanları gördükçe korkar ve nefret ederler. Bu kısım insan bugün Afrika çöllerinde, Amerika dağlarında ve Avustralya'nın bazı cezirelerinde mevcut ve günbegün yok olmaktadır. Hiçbir din ihtiyar etmeyübler.³⁹ **Bedevi insanlar**; hal-ı vahşetten bir kadar terakkide olup göçebe yaşarlar. Kış faslı sıcak yerlere, yaz faslı serin yerlere göç ederler. Geçimleri terbiye ettikleri hayvanatın eti ve sütü ile ve aynı zamanda avladıkları hayvanatın eti ile olur. Bunların az nüfuslusuna **aşiret**, çok nüfuslusuna **kabile** denir. Her kabile bir reise tabi olup birbirlerini katl ve garet etmeye ve bir kişinin karşılığına birkaç kişiyi öldürmeye heris olurlar. Bu kısım kabîh ameller onların yanında büyük bir gurur kaynağıdır. Bu kısım insanlar eğer bir din ihtiyar ederlerse din

³⁷ Mollazade Gencevî, *Tarih-i mukaddes enbiya-yı uzzâm*, 1.

³⁸ Mollazade Gencevî, *Hidâyetü'l-müslimîn ve yahud mizanü'l-edyan*, 23.

³⁹ Mollazade Gencevî, *Hidâyetü'l-müslimîn ve yahud mizanü'l-edyan*, 24.

onların arasında bir kuru isimden ibaret olur. Dinin emir ve yasaklarını bilmezler. Sadece asabiyyet, kibir, gurur, buğz ve haset onların dini olur.⁴⁰ **Medeniyetli insanlar;** bedevilik durumundan daha terakkide olup bir cemiyet-i münezzeme altında yaşarlar. İlim, hüner ve sanat sayesinde ağaçtan, taştan evler bina edip sakin olurlar. Heyet-i müctemelerine göre küçüğüne **köy**, büyüğüne **kasaba** ve daha büyüğüne **şehir** denir. Bir hükümet teşkil edip birbirinin yardımıyla sanat, ticaret ve ziraat işleri ile rahat yaşarlar. Allah Teâla ben-i beşeri medeniyete uygun halk eettiğinden medeniyet emri bir kavme ve bir dile mahsus değildir. Belki herkes kendi küvve-i fikriyesinden istifade edüb meratib-i medeniyete yükselir. Lakin insanda teb'an medeniyete ve celb-i menfaat etmeye bir meyl var. Bu celb-i menfaat eğer bir kanun-u adliyle muvafık olmaz ise zulme, cenk, cidale ve telef-i nüfusa düçar olması bir emri bedihidir. Bundan başka nev-i beşere hâlel ve garaz-ı hilkata naks varid gelir; Felihaza Allah kullarının haline terehhüm ve tabiat-ı beşere muvafık bir din ihtiyar edip kendi Resûlan-ı uzzâmını kullarına talim etmeye emr ve ferman buyurdu. Çünkü din insana bir siyaset-i ehliyet, bir kavaid-i ihtilakiyye ve içtimaiyye-i hayatiyyedir. O, emr ve yasakarı insana rahat ve saadet yollarını gösterüb salahını bildirir. Medeniyet eğer dine müstenid olmaz ise Avrupa medeniyeti gibi zulümden hâli olmaz. Böylece malum oldu ki insana din lazımdır. Din, dünyada insana borç ve ahirette ceza manasındadır. Dinin ümde-i nazarı sıhhat-ı ahlak ve sahhat-ı ebdandır. Ona göre ahlaki bozan ve sıhhat-ı ebdane zarar yetiren şeyleri haram edibdür. Medeniyet emri din ile ve din emri ilim ve maarif ile sabit ve kâim olur. Kadim zamanda Rumlarda ve Yunanlarda ilm-i din olmadığından medeniyetleri tez zâil oldu. O cihete ki dinleri yoktu ve akîdeleri medeniyete müsaîd değildi. Çünkü din, nev-i beşerin bekasına ve kavaid-i hayatiyyesine hizmette bulunub tarık-ı saadet-i dünyeviyye ve uhreviyye göstermeye borçludur. Eğer böyle olmasa o din kalp ve sahte olur. Hak Teâla nev-i beşere ihtiyar eylediği din, İslâm dinidir. Nitekim

⁴⁰ Mollazade Gencevî, *Hidâyetü'l-müslimîn ve yahud mizanü'l-edyan*, 24.

şöyle buyurmuştur: “Allah katında din İslâmdır.” (Âl-i İmran, 3/19).⁴¹

2.3. Din ve Dinler Hakkındaki Görüşleri

2.3.1. Dinin Tanımı ve Gerekliği

Gencevî'nin çalışmalarına bakıldığında, dinler ve onun sosyal hayattaki önemiyle yakından ilgilendiği anlaşılmaktadır. Yazara göre din, insan hayatının temelini oluşturur ve insana her zaman gereklidir. Din, kadim zamanlardan beri mevcut olmuştur. En kadim kabilelerin yaşamında dinin varlığına ve önemine dikkat çeken müellif, insanoğlunun rahat yaşamak için bir dine bağlı olmasının gerekli olduğunu söylemektedir.

Ona göre din, insanlar arasında bir ünsiyet, sosyal kural ve kanunlar bütünüdür. Din, insanı hem dünya, hem de ahiret saadetine ulaştıran yoldur. Gencevî, dinin gönderilmesinin birinci sebebini “dünyada terakki ve yükselmek”, ikincisi ise “ahirette saygın ve saadetli olmak”⁴² şeklinde ifade etmektedir. İslâm dininin insanın fitratına uygun olduğunu ise şöyle açıklamaktadır: “Din-i İslâm insanın tabiatına uygun bir din-i fitrîdir ki Allah Teâla her insanı o dine amel etmek kabiliyetinde yaratmış ve insanı hayâ, edep, insaf, mürüvvet ve adaletin tarafına celp ve davet edüb hayat-ı dünyeviyye ve saadet-i uhreviyyesini taahhüd eder.”⁴³

2.3.2. Çeşitli İnanç Grupları

Gencevî, dünyada insanların muhtelif inançlara sahip olduğunu ifade ettikten sonra bu inanç sahiplerinin başlıca beş gruptan oluştuğunu söyler: 1. Putperestler. Ağaçlara ve enva heyvanata ve bir pare heykellere tapar ve melekleri Allah'ın kızları itikad ederler.⁴⁴ 2. Brahmanlar. Papazlarını Hâlık'la mahlûk arasında şefaatçi ve vasita-ı feyz-i zann ederler. Hakkı inkâr etmek, fuhuş, yalan, zina,

⁴¹ Mollazade Gencevî, *Hidâyetü'l-müslimîn ve yahud mizanü'l-edyan*, 24-25.

⁴² Mollazade Gencevî, *Akâidü'l-İslâm ve fîruuddîn*, 4.

⁴³ Mollazade Gencevî, *Akâidü'l-İslâm ve fîruuddîn*, 5.

⁴⁴ Krş. Şehristânî, *Mîlel ve Nihal* (Dinler, Mezhepler ve Felsefî Sistemler Tarihi,) çev. Mustafa Öz, yayına hazırlayan Mehmet Dalkılıç, (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2011), 274, 461; Ebu'l-Meâli Muhammed b. Ni'met Alevi Fakihî Belhî, *Beyânü'l-Edyân*, tsh. Muhammedtaki Danişpejuh, Tahran: 1376, 44-45.

katl-i nefis, hırısızlık, fitne ve halk arasına fesat sokmak onların yanında büyük günahdır ve ahiret âlemine itikad ederler.⁴⁵ 3. Mecûsiler. Kendilerini Hz. İbrahim'e mensup edip ateşe taparlar. Muhtelif itikatları vardır. Örneğin, bir fırka ateşi Allah, bir fırka kible ve bir fırka şefaathçi itikad ederler. Bir fırka nuru ve karanlığı, bir fırka şeytanı Allah bilir. Bütün haramları hatta anne, kızkardeş ve kızlarını nikâhlarlar. Kıyamet gününe itikatları vardır.⁴⁶ 4. Yıldızperestler. Ay, güneş ve yıldızları göklerin ilahları, bu âlemin müdebbiri itikad ederler ve ahirete itikatları vardır.⁴⁷ 5. Tenasühiyye. Ahiret'e itikatları yoktur ve amellerin cezasının bu dünyada olduğunu bilirler ve havaya taparlar. Usûl-i akâidleri amellerine göre dördtür. Resh, fesh, mesh ve nesh. Resh odur ki insan öldükten sonra ameline muvafık taş suretinde intikal eder. Fesh odur ki insan öldükten sonra ameline göre ot ve ağac suretinde intikal eder. Mesh odur ki insan öldükten sonra ameline göre bir hayvan suretinde intikal eder. Nesh odur ki insan öldükten sonra ameline göre insan suretinde intikal eder. İtikatları şudur ki her otuz bin yılda her insan kendi suretinde tekrar dünyaya geri döner.⁴⁸

2.3.3. Din İddiasında Bulunanlar

Gencevî'ye göre, isanlar arasında din iddia eden sekiz millet vardır. O, bu milletleri şöyle ifade eder: “Bunların beşi hakikatte dinsizdir, yeni diyanet iddialarını bir peygambere ve ya bir sahîh yere isnad etmeyübler. Fakat her biri bir sahib-i garazı kendilerine mürşid ve hâdi karar edüb onun kitabını asımanı, muhtelif ve esassız sözlerini kendilerine din ihtiyar edübler. Bunlar: Buda, Berâhime, Fetişiyye, Zerdüştlük ve Bâbiyye fırkalarıdır. Üçü dinlidir; Yahudiler, Hıristiyanlar ve Müslümanlar. Bu üç fırkanın diyanetleri bir hak peygamberden ve sahîh esasdan ahzedilse de

⁴⁵ Krş. Şehristânî, *Milel ve Nihal*, 453-454.

⁴⁶ Krş. Şehristânî, *Milel ve Nihal*, 209-214; İbn Dâî er-Râzî, Seyyid Murtaşâ Hasenî (7./14. yüzyıl), *Tabsıratu'l-Avâm fî Ma'rifeti Makâlâti'l-Enâm*, tsh. Abbâs İkbâl, (Tahran: İntişârâtı Esâtir, 3. Basım, 1383/2004), 13-14.

⁴⁷ Krş. Şehristânî, *Milel ve Nihal*, 273-274, 460-461.

⁴⁸ Mollazade Gencevî, *Hidâyetü'l-müslimîn ve yahud mizanü'l-edyan*, 6. Krş. Şehristânî, *Milel ve Nihal*, 229-231, 279-281, 457-458; Ebu'l-Meâli *Beyânü'l-Edyân*, 46-47.

Yahudiler ve Hıristiyanlar dinlerini küllen tahrif ve tebdil edübdür. Ancak Müslümanların dini tahrif ve tağyirden mahfuzdur.⁴⁹

2.3.3.1. Budizm

Gencevî'ye göre, Buda dini mensuplarının nüfusu tüm din mensuplarından fazladır. Onlar, putlara tapar, çok ilahları vardır. Çin, Japon ve onlara komşu olan ülkelerin hepsi Buda dinine mensupturlar. Nüfusları yaklaşık olarak dörtyüz milyondur. Budistler'e göre Buda peygamberdir, yeryüzüne insan suretinde ilk o zuhur etmiştir ve bütün insanlar onun çocuğudur. Âdem, Havva ve Nuh tufanını inkâr ederler. Padişahlarını takdis ve ibadethanelerini padişahlarının resimleriyle tezyin ederler. Buda'dan başka hiçbir peygambere itikatları yoktur. İtikadlarına göre ihtiyaç olduğu zaman Buda zuhur edip dünyayı ıslah edecektir. Bu milletten şimdiye kadar İslâm'ı kabul edenler çoktur.⁵⁰

2.3.3.2. Berâhime

Gencevî'ye göre Berâhime dini Hindistan hindularının dinidir. Onların iki yüz milyon nüfusları vardır. Bunların itikadında göre Berâhime akl-i semavidir. Yukarı âlemden aşağıya insan suretinde inmesinin sebebi yeryüzünü ıslah etmesi içindir. Âdem, Havva ve Nuh tufanından haberleri yoktur. Ay'a, güneşe ve esnama taparlar. Bu taife ulemalarının resimlerini takdis ederler. Hiçbir peygambere itikad etmezler. Bunun sebebi ise dinlerini kâmil ve yeterli bildiklerindedir. Fakat Brahma'nın her devirde bir başka surette zuhur ettiğine inanırlar. Bunların ahirete inançları yoktur, tenasühe inanmaktadırlar. Onlara göre herkes öldükten sonra ameline göre bir surette dirilecektir. Bu milletten şimdiye kadar İslâm'ı kabul edenler çoktur.⁵¹

2.3.3.3. Fetişiyye

Müellife göre, Fetişiyye dinine mensup olanlar Afrika'da meskundurlar. Nüfusları yüz milyondur. Hepsi yıldızperesttir.

⁴⁹ Mollazade Gencevî, *Akâidü'l-İslâm ve fûruudîn*, 6.

⁵⁰ Mollazade Gencevî, *Akâidü'l-İslâm ve fûruuddîn*, 6-7. Krş. Şehristânî, *Milel ve Nihal*, 455-456.

⁵¹ Mollazade Gencevî, *Akâidü'l-İslâm ve fûruuddîn*, 7. Krş. Şehristânî, *Milel ve Nihal*, 453.

Meşhurlarına tazim ve suretlerini mabedlerinde koyup saygıda bulunur ve sitayiş ederler. Mezkur üç firka, padişahlarını ve âlimlerini ilah olarak görmezler. Fakat ulûhiyetle ubûdiyet arasında şefaatchi ve vasita olarak görmekteirler. Bu millet de her gün İslâm'ı kabul etmektedir.⁵²

2.3.3.4. Zerdüştiyye

Mollazade Gencevî'ye göre Zerdüş'tinini kuran, İran ve Azerbaycan ehlinden İbrahim Zerdüş't'tür. O Rumiya (Urmiye'de) dünyaya gelmiş, Erdebil'de yaşamıştır. Fars padişahlarından Keştasb (Keştâseb) zamanında, dünya ve ahiret işleri hakkında telif ettiği kitaba *Avesta ve Zend* adını koymuştur. Bir kitap daha yazıp adını Nesik koydu. Bu kitaplar aslen çok büyük olmuş, ancak birçok sayfası Tatarların, İskender Rumi'nin, Yunan ve Roma savaşlarında yok olmuştur. Bir o kadarı da yine İslâm'ın ortaya çıkışında arapların elinde yok olmuştur. Onlardan bazıları İslâm'ı kabul etmiş, bazıları da kitaplarından ve putlarından bir kısmını yanlarına alıp Hindistan tarafına kaçarken yok olmuşlardır. Bir kısmı ise kurtulup Karaçi limanına gittiler. İran sınırlarında 130 bin vardır. Bunlar ateşperesttir. Allah gibi ateşe, esnama ve putlara taparlar. Bu millet mensupları yok olmaktadır ve her an İslâm'ı kabul edenleri bulunmaktadır.⁵³

2.3.3.5. Bâbiyye-Bahâiyye⁵⁴

Çalışmalarında Bâbiyye-Bahâiyye'ye önemli bir yer ayıran Gencevî'ye göre Bâbiyye'nin kurucusu Mirza Ali Muhammed Bâb b. Mirza Rıza Şirâzî, hicri 1261 yılında zuhur edüb "Allah katında din İslâm'dır" (Al-i İmran, 3/19) âyetinin hııafına Mecûsilik, Yahudilik, Nasranilik, Tenasühiyye, Mücesseme ve birçok vehm, hayal ve bätıl yorumdan mürekkep bir din icat edüb şariat-ı Muhemmediye'nin iptal ve Mekke-i mukaddesenin yok ve tahrip olmasına hükmetmiştir. Fransız, İngiliz ve Rus tarihlerinde ve *Nasehü't-tevârih* ve *Mülhekatü Ravzeti's-Safa, Mefâtihi'l-Ebvâb*, Ehl-i tesenni

⁵² Mollazade Gencevî, *Akâidü'l-İslâm ve fûruuddîn*, 7.

⁵³ Mollazade Gencevî, *Akâidü'l-İslâm ve fûruuddîn*, 7-8. Krş. Şehristânî, *Milel ve Nihal*, 215-222, Ebu'l-Meâlî *Beyânü'l-Edyân*, 36-38.

⁵⁴ Müellif eserinde Bâbiyye'yi Budizm, Berâhime, Fetişiyye ve Zerdüş'tlik ile aynı kategoride değerlendirmektedir. Bk. Mollazade Gencevî, *Akâidü'l-İslâm ve fûruuddîn*, 8-9.

kitaplarında, Babilerden Mirza Can Kaşani ve Mirza Muhammed Ali Hemedani *Tarihi-Bab* kitaplarında, meşhur Hacı Kerim Han Kirmânî *Redd-i Bâbiyye* kitabında onun hakkında bilgiler yer almaktadır.⁵⁵

Müellife göre Bâbiyye, “Hıristiyan taifesi Eflatun’un ekanim-i selase tabir ettiği Baba, Oğul ve Ruh’u cem’an Allah ve hâlık-ı âlem itikat ettikleri gibi Bâbiyyeler dahi mürşidlerini imâmet, nübüvvet ve ilahtan mürekkeb hâlık-ı âlem ve cem’i peygamberleri meb’us eden bilirler. Mürşidlerinin ulûhiyetini sabit etmek için her nev küfriyyatdan içtinab etmezler.”⁵⁶

Mollazade Gencevî, Bâbilerin itikadı konusunda şunları söylemektedir: “Umum Bâbilerin itikadı şudur ki Mirza Ali Muhammed Bâb hâlık-ı âlemdir ve Bahâiler Mirza Hüseyin Ali Bahâi’yi Allah bilirler. Baâbiler her şeyin Bâb’in emriyle yaratıldığını söylemektedirler. Şöyleki Bâb hâlık-ı halâyıktır, bütün peygamberleri meb’us eden Bâb’dır. Bahâiler bu makamı Mirza Hüseyin Ali Bahâi’ye, Ezeliyye dahi bu makamı Mirza Yahya Subh Ezel’e sabit ederler. Yani Allah’ın insan suretinde olduğuna itikad ederler. Her iddia-yı nübüvvet ve imâmet edenleri tasdik etmeyi vacip bilirler ve tenasühiyye mezhepleri gibi meadı bu dünyada, kıyameti zuhur-u Bab’dan ibaret bilirler. Halk Bâb’in zuhuru ile tekâlif-i şeriyyeden azat olmak iddiası ile yine birkaç yeni şeyleri kendilerine şeriat karar edübler. Bu taifeye demek lazımdır ki eğer halk tekalif-i şeriyyeden azat olubsa pek niçin halkı Bab’in şeriatına davet ediyorsunuz? Halk azat olduktan sonra şeriata ne gerek vardır ve amel edene hansı ücret verecekler? Eğer şeriata amel etmek gereklidirse, şeriat-ı Muhammedi’nin ayıbı neresindedir ki ondan itiraz edüb şeriat-ı Bâb’i ihtiyar etmek halka vacip oldu? Bütün Bâbiler enbiya ve eimmeden mucizeyi inkar eder ve yalanlarlar. Kabe’yi ve eimme-i etharın mezarlarını ve cemi-mesacidi ve Ku’ran-ı Mecidi yok etmeyi vacip bilirler. Müslümanların elinde olan kitapları tekzib ve ulemayı tekfir ederler, gusül ve abdesti iptal ederler.”⁵⁷

⁵⁵ Mollazade Gencevî, *Hidâyetü’l-müslimîn ve yahud mizanü’l-edyan*, 96-97.

⁵⁶ Mollazade Gencevî, *Hidâyetü’l-müslimîn ve yahud mizanü’l-edyan*, 95.

⁵⁷ Mollazade Gencevî, *Hidâyetü’l-müslimîn ve yahud mizanü’l-edyan*, 115.

Müellif, onların ritüelleri konusunda ise şu bilgileri vermektedir: Bahâiler'e göre Ümmet-i Baba vacibdür ki 19 saraydan oluşan, 19 kapu ve 19 hademe karar etsün. Ateş, hava, su, toprak, *Kitab-ı Beyân* ve Babî dinine girmek ve âsar-ı nokta-yı üla ve 66 defa "Allahu Ether" demek her pislîği pak eder. Fare pislîği ve meni-i insan paktır. Kadına talak veren 19 aydan soran gerek versün ve 19 güne kadar rücu etmeye ihtiyarı var. Erkekler "selam" yerine "Allahu Ekber" vird eden Allahu a`zemdir. Kadınlardan "selam" veren "Allahu Ebhâ" ve vird eden "Allahu Ecmel"dir. Namaz-ı Bâbiyan cenaze namazında çocukta beş tekbir ve büyükte ise altı tekbir vacibdür. Fakat çocukta 1. "انا بكل مومنون" 2. "انا بكل موقتون" 3. "انا بكل الله" 4. "انا بكل الله" 5. "انا كل الله". Mezkur zikirlerin her birinin zikrini 19 defa tekrar etmek vaciptir. Fakat büyük için namaz kılındığında 1. "انا كل الله عابدون" 2. "انا كل الله ساجدون" 3. "انا كل الله قانتون" 4. "انا كل الله" 5. "شاكرون" zikrlerini 19 defa tekrar etmek vaciptir. Cenazenin yüzünü Akka'ya doğru gömerler. Günlük namazları üç namazdur, gusül ve abdestsiz her birinde Akka'ya dönerek şu zikri ayakta okurlar: اشهد الله لا اله الا هو الله الامر و الخلق قد اظهر مشرق الضهور و مكلّم الطور الذى به انار الافق الاعلى و نطقت سدره المنتهى و ارتفع النداء بين الارض و السماء قل اتى المالك و الملكوت و الغرة له المولى الورى و مالك العرش و الثرى.⁵⁸

Müellif, "Mirza Ali Muhammed Bâb'ın her bir teklif-i şer'iden azat ederek, kendisini Samiri edüb buzağıya tapanları kendisine taabbüd ettirdiğini ve va'z ettiğini, namazın bazı yerlerinde kendisini "peygamber-i mürsel" ve bazı yerlerinde ise kendisini "İlah" karar verdiğini".⁵⁹ ifade etmektedir.

Müellife göre, küfür fırkalarından olan Bâbiyye beş fırkaya ayrılmıştır. 1. *Hâlis Bâbiler*. Bunlar Mirza Ali Muhammed Bâb'ın ulûhiyyetine kaildirler. Bab'dan sonra *Beyân* kitabına amel ederler. Mirza Hüseyin Ali Bahâi'ye ve Mirza Yahya Subh Ezel'e itikatları yoktur. Bu itikad sahiblerinin iki yüz kadar nüfusları var. Bahâiyye, Ezeliyye ve Abbâsiyye fırkalarını tekfir ederler. Kitaplarını küfür, yalan, uydurma hesab ederler, şeriat-ı peygamberi ve Kur'an'ı mensuh, Kâbe'yi, camileri, eimme-i etharın kabirlerini, Kur'an'ı, hadisleri ve fıkıh kitaplarını yok etmeyi vacip bilirlir. *Beyân* kitabını

⁵⁸ Mollazade Gencevî, *Hidâyetü'l-müslimîn ve yahud mizanü'l-edyan*, 115.

⁵⁹ Mollazade Gencevî, *Hidâyetü'l-müslimîn ve yahud mizanü'l-edyan*, 115.

ve Bâb'ın bedenini pak eden şeylerden kabul eder, Bâb'ın bir müddet yaşadığı evi Ka'be ve kible bilirler, şehadetleri (اشهد ان (على محمد) (نقطه الاولى رسول الله) olan kelme-i küfriyyedir. 2. *Bâbiyye-i Ezelîyye*. Bunlar Mirza Yahya Subh Ezel'in taraftarlarıdır. Mirza Yahya'nın Mirza Ali Muhammed'in halifesi olduğuna inanırlar çünkü Mirza Ali Muhammed onu halifesi olarak müjdelemiştir. Bu itikadın taraftarlarının sayısı iki binden fazladır. Mirza Yahya Kıbrıs adasında mahpustu ve orada vefat etmiştir. Bu fırkanın reisi Tahran'dadır. Bu fırka Mirza Hüseyin Ali ve taraftarlarının müşrik olduğunu iddia ederler. 3. *Bâbiyye-i Bahâiyye*. Bunlar Mirza Hüseyin Ali Bahâi'nin ilahlığına, halık-ı halayık olduğuna, Bâb'ın onu müjdelediğine itikad eder, bütün peygamberleri, hatta Mirza Ali Muhammed Bab'ı meb'us edenin de Mirza Hüseyin Ali Bahâ olduğunu iddia ederler. Onun oğlu Abbas da bu özelliklere sahiptir. Abbas'tan sonra bin yıla kadar kim zuhur ederse katli vaciptir. Bu fırka sayı bakımından diğerlerinden çoktur. Amerika'da ve diğer yerlerde birkaç milyon oldukları iddiası yalandır, bu, saf insanları aldatmak içindir. 4. *Bâbiyye-i Bahâiyye-i Abbâsiyye*. Bunlar da Abbas'ın ilahlığına ve hâlık olduğuna itikat ederler ve Mirza Hüseyin Ali'yi temcid ve takdis ettikleri gibi ona da aynı şeyleri addederler. Abbas, babası vefat ettikten sonra onun yerinde cülus etmiştir. Onun cülusuyla kardeşleri, babasının müritleri ve damatları nefret edüb kardeşi Mirza Muhammed Ali Nakız'ı (5. fırka) hilafet ve ulûhiyete kabul ettiler. Bu iki kardeşin müritleri birbirlerini tekfir etmişler. Abbas'ın taraftarlarına Mârıkın ve Muhammed Ali'nin taraftarlarına ise Nâkızın denilmiştir. Bu beş fırkanın itikadı Mecûsiler gibi şudur ki (ulûhiyet) onların mürşidleri Ali Muhammed Bâb'a, Bahâi'ye, Subh Ezel'e, Mirza Muhammed Ali'ye ve Abbas Efendi'ye hulul etmiştir.⁶⁰

2.3.4. Ehl-i Din

2.3.4.1. Yahudilik

Gencevî, kendi dönemindeki Hz. Musa'nın dinine mensup yedi milyon Yahudi olduğunu söyleyerek, onların inançları ve tarihteki serüveni hakkında ise şu bilgileri vermektedir: “Onların kitapları

⁶⁰ Mollazade Gencevî, *Hidâyetü'l-müslimîn ve yahud mizanü'l-edyan*, 96-97. Krş. İşcan, “Babilik-Bahailik”, 509-527.

Tevrat ve kibleleri Beytül-Makdis'tir. Allah'ın birliğine, nübüvete ve meada inanmaktadırlar. Lakin Allah-u zülcelalı insan suretinde bir cisim ve Üzeyir peygamberin Allah'ın oğlu olduğuna inanmaktadırlar.⁶¹ Nübüvete gelince Musa, Harun ve Yuşa'dan sonra hiçbir peygambere itikatları yoktur. Furuuddinleri Müslümanlar gibi on tanedir. Lakin birçok bidat ve hurafatla tağyir ve tebdil etmişlerdir. Ahvalat-ı tarihiyyeleri onların ne milleti olduğunu gösterir. Örneğin tüm Yahudiler Hz. Yakub'un evlatlarıdır. Hz. Yusuf Mısır Firavun'una maliye veziri olduğu zamanda Hz. Yakub Yusuf'un daveti üzerine bir kıtlık yılında evladiyla göç edip Mısır'a gitmiştir. Orada saygı görerek yirmi yıl oğlu Yusuf'la yaşayıp cedit İbrahim'in mezarını ziyaret kastıyla Kenan'a gimiş ve orada vefat etmiştir. Hz. Yusuf'un vefatına kadar Yakub'un evlatları Mısır'da saygın bir şekilde yaşadılar. Yusuf'un vefatından sonra beş yüz yıl Kıptilerden ve firavunlardan akla gelmeyen zulümler gördüler ve esirlik halinde daima zilletle yaşadılar. Hatta Firavun'un emriyle uzun yıllar yeni doğan erkek çocukları öldürülmüştü. Beni-İsrail muvahhidlikten putperest olmaya yöneldiği zaman Lavi evladından Hz. Musa dünyaya geldi. Hikmet-i ilahiye gereğince yimri yıl Firavun'un terbiyesinde kalmış, Kıptilerden bir şahsı öldürdükten sonra Medyen tarafına kaçmış ve Şuayb peygamberin kızıyla evlenmişti. Kırk yaşında risalete ulaştı. Firavun ve ehl-i Mısır'ın davetine memur oldu. Mısır'a gelib birçok zamanlar davet ettiyse de fayda sağlamadı. Sonunda bir vesile ile beni-İsrail'i Kenan'a götürürken Firavun sayısız ordusuyla onların peşinden gitti. Musa'nın mucizesiyle Kızıl Deniz on iki kola ayrıldı, beni-İsrail denizden kurtulurken, Allah'ın ermiyle Firavun tüm ordusuyla denizde battı.⁶²

Müellife göre Yahudilerin kutsal kitabı olan Tevrat, Yahudi din adamları tarafından heva-yı nefleriyle tahrif ve tebdil edilmiştir. Tevrat'ın hılafına akideler ortaya çıkarıp yaymışlardır. Sonunda Yahudilerin zulüm ve azgınlığı üzerine Allah Teâla Babil padişahı Buhtunnasr'ı onlara müsallat etmiştir. Sayısız orduyla gelib Beytül-Makdis'i önce ablukaya ve sonra galebeyle teşerrüf etti. Erkeklerini

⁶¹ Mollazade Gencevi, *Hidâyetü'l-müslimîn ve yahud mizanü'l-edyan*, 10-13. Krş. Şehristânî, *Müel ve Nihal*, 191-198.

⁶² Mollazade Gencevi, *Hidâyetü'l-müslimîn ve yahud mizanü'l-edyan*, 10-13.

öldürüp kadın ve çocuklarını esir alıp, Beytü'l-Makdis'i tahrib etti. Maye-i iftiharları olan sanduk-ı şهادeti ve bütün Tevrat kitaplarını toplayıp yaktırdı. Beni-İsrail'in esirleri yetmiş yıl Babil'de kaldıktan sonra İran devletinin müsaidesiyle kurutulup Beytü'l-Makdis'e döndüler. Tekrar Beytü'l-Makdis'i abad ve mescidini tamir edip bir küçük hükümet teşkil ettiler.⁶³

Mollazade Gencevi, Yahudilerin kutsal kitabı Tevrat'la ilgili şu değerlendirmeyi yapmaktadır: “Kitapları Tevrat'a gelince ondan bir eser kalmamıştı ve onu muhafaza eden bir kimse de yoktu. Fakat peygamberlerin ve beni-İsrail'in ahvalat-ı tarihiyyesine dair bir kitap var idi. Din adamları ona bir pare hurafe ve akâid-i faside ve iftiralar izafe edip Tevrat namı verdiler.... Hulasa dünya bilmerre zülüm ile dolub cehalet zulumatı ile karanlık olmuştu. Dünya bir mürsel ve sahib-i kitap peygamberin ıslahına nihayet muhtac iken İsa (as) İmran b. Musa'nın kızı Meryem'den babasız ve Allah'ın kudretiyle tevellüd etti. Yahudiler bu hususta Zekeriyya'yı itham edip onu şehit ettiler. Meryem bundan korkuya düşüb İsa'yı Mısır'a götürdü. Birkaç yıl orada kalıp Şam ülkesindeki Nasıra köyüne gitti. İsa orada 30 yaşındayken risalete yetişti. Üç yıl sonra Yahudiler İsa'yı astılar⁶⁴ ve havarilerini hapsedtiler. Roma imparatoru onları salı verdi. Miladi 135 yılında Roma imparatoru ordu gönderip Yahudileri katletti ve Beytü'l-Makdis'i tahrib etti. O günden itibaren Yahudiler dünyanın her tarafına dağılmışlardır.”⁶⁵

2.3.4.2. Hıristiyanlık

Müellif, Hıristiyanların dünyanın her kitasında mevcut olduğunu belirterek “Usûl-i akâidleri teslis-i ulûhiyyete kâildir” demektedir. Buna göre asıl teslis İsa'nın miladından 30 sene önce Filon (Philon, Philo)⁶⁶ adlı bir yahudinin itikadı olmuştur. Eğer bu konu nazari-

⁶³ Mollazade Gencevi, *Hidâyetü'l-müslimîn ve yahud mizanü'l-edyan*, 12.

⁶⁴ Mollazade Gencevi, *Hidâyetü'l-müslimîn ve yahud mizanü'l-edyan*, 12-13. Krş. Şehristânî, *Mûlel ve Nihal*, 199-200; Ebu'l-Meâli *Beyânü'l-Edyân*, 36-38.

⁶⁵ Mollazade Gencevi, *Hidâyetü'l-müslimîn ve yahud mizanü'l-edyan*, 13. Krş. İbn Dâi er-Râzî, *Tabsıratu'l-Avâm fi Ma'rifeti Makâlâti'l-Enâm*, 22-23.

⁶⁶ İskenderiyeli Philo, M.Ö. 20-M.S. 40 yılları arasında Mısır'ın İskenderiye şehrinde yaşamış ilk Yahudi filozofudur. İskenderiye'deki her Yahudi gibi o da Yunanca konuşuyor ve yazıyordu. O, Yahudi kutsal kitabı ile Yunanlı filozofların doktrinleri arasında sentez yapma girişiminde bulunan ilk kişidir. Ona göre kutsal metindeki düşüncenin tam bir felsefi doktrin içerdiğini kabul

itibara alınır. Hıristiyanların itikadı yahudilerden alınmadır. Onların Hz. İsa hakkında muhtelif inançları vardır. Bir fırka Allah olduğuna, bir fırka Allah'ın oğlu olduğuna, bir fırka da ruha itikad eder. Bunlar da Yahudiler gibi Allah'ın insan suretinde olduğuna inanmakta, "Allah'ın ruhu gelib Meryem-i Betül'ün betninde ete ve kana bürünüp ruh cihetinden Allah, cisim cihetinden insan olmuştur" demektedirler. Kibleleri doğu tarafadır. Mead'a itikatları vardır. Kitapları İsa'nın ahvalat-ı tarihiyyesine dair dört İncil'den ibarettir. Fakat Hz. İsa'dan her hangi bir kitap kalmamıştır. Eğer kalsaydı bir olur dört kitap olmazdı. Nübüvvet müddeti üç sene olduğundan ona iman edenler on üç kişiden on yedi kişiye kadar ve birkaç cahil balıkçıdan ibaret idi. O müddette ancak onun kitabı İncil'den Tevhid, mead ve ahlaka dair birkaç âyet nazil olmuştu. Ahkâmdan henüz bir şey nazil olmamıştı. Nazil olanlar da bir kitaba yazılmamış ve havarilerden kimse hıfz etmemişti.⁶⁷ Müellif, "Hz. İsa'dan sonra tabi olanları beni-İsra'il gibi bozuk akîdeler edinip çeşitli İnciller ve risaleler yazdıklarını" söylemektedir. O, bu konuda "İncil meselesine gelince İncil-i şerifin tamamının nazil olması, bir kitaba yazılması, hangi dilde olması veya onu birisinin ezberlemesi hiçbir zaman rivayet edilmemiştir. Şu an İncil kitabı İsa'dan üç yüz sene sonra yazılmış kitaplardandır. Demek oluyor ki Hz. İsa'nın dini o zaman son buldu, Nasraniyet kalmadı ve cehalet zamanı başladı. O zaman türlü türlü İnciller meydana çıktı."⁶⁸ Hıristiyanlar bugüne kadar ellerinde olan İncillerin asıl nüshalarının hangi dilde olduğunu ve kimlerin tercüme ettiğini bilmezler, onların bazıları İbrani, bazıları Yunan, bazıları da Latin dilindedir. İsa'dan (300) yıl sonra İskenderiyye âlimlerinden Aryüs adlı bir zat Hıristiyan mezhebini tenkid edip birçok hatalarını meydana koydu ve Hıristiyanların hepsine bu hataların lüzumunu beyân etti. Aryüs'ün asıl eleştirdiği mesele teslis-i ulûhiyet meselesidir. O, "Tevhid'i ispat edib, İsa Allah'ın oğlu değil, Allah Teâla'ya nübüvvet

eden ilk filozoftur. Philo'nun hayatı ve eserlerine ilişkin geniş bilgi için bk. İsmail Taşpınar, "Yahudi Geleneğinde İlahî Kelâm Tasavvuru: İskenderiyeli Philo ve Logos Doktrini", *Milel Ve Nihal İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, 71/1 (Ocak-Nisan 2011): 145.

⁶⁷ Mollazade Gencevî, *Hidâyetü'l-müslimîn ve yahud mizanü'l-edyan*, 13-14.

⁶⁸ Mollazade Gencevî, *Hidâyetü'l-müslimîn ve yahud mizanü'l-edyan*, 14-16.

etibba küfürdür” demiştir.⁶⁹ Makedonya felsefecilerinden biri (Rûhul-kudüs) Allah’ın üçüncüsü değildir, belki Allah yanında bir küvve-i hadimedir akîdesini ispat etmiştir. Miladi 325 yılında Hıristiyanlar arasında tekfir meselesi ve sonrasında büyük savaş ortaya çıktı. İstanbul imparatoru Konstantin’in emriyle bir ruhban meclisi toplandı. Hıristiyan âlimlerinin kutsal saydıkları bazı mesâil-i itikatlarını tekrar tashih ettiler. O zamanda kutsal hesap ettikleri birçok kitap mevcuttu. Toplantılarında o kitaplardan çoğunu kaldırıp yerine Yuhanna’nın İncili’nin zuhuruyla teslis-i ulûhiyyet itikadını kabul edip resmi inanç olarak ilan ettiler. O zamana kadar teslis meselesi resmi olarak kabul edilmemişti. Asırlar ve zaman geçtikçe Hıristiyanların kendi dinlerinde şüphe ve tereddütleri arttığı için miladi 364 yılında tekrar Hıristiyan âlimleri icma edip geçmişte kaldırdıklarının bazısını kabul, kabul ettiklerinin birçoğunu tekrar kaldırdılar. Bunun arkasından miladi 374 yılında İstanbul’da yüz elli rahipten oluşan bir meclis toplandı. Burada Rûhu’l-Kudüs’ün ulûhiyyetine karar verdiler. Bundan sonra Teodis’in asrında nice içtimalar oldu her içtimalarında dinlerinde birçok tebeddülât ve teğyirat verildi. Özellikle İstanbul imparatoru Konstantin’in Hıristiyan dinini kendi siyasi menfaatlerine mutabık halka kabul ettirmiştir. İmparatorun Hıristiyanlık için akıttığı kan deryaları tarihten malumdur.⁷⁰

2.3.4.3. İslâm

Mollazade Gencevî, İslâm hakkında şu şekilde bilgi verir: “Asıl maksude şuru` edenden önce dinin manasını beyân etmek lazımdır, insan basiret üzre olsun: 1. İslâm, arap dilinde itaat ve inkiyad manasına ve ıstılah-ı ehl-i İslâm’da Allah-u zülcelalın birliğine ve onun tarafından gönderilen peygamberlerin nübüvvetine dil ile ikrar ve kalp ile tasdik etmekten ibarettir. 2. Din, lugatte borç ve ceza manasında, ıstılahta ise tarikat ve şeriata denir. 3. Mezheb, lisan-ı

⁶⁹ İskenderiye’de papaz Aryüs (öl. 336) utsal kitabı liberal olarak yorumlayan Antakya ekolünün takipçisidir. Ona göre Mesih, Tanrı ile aynı özden ve onun oğlu olmayıp yalnızca Tanrı ile insan arasında aracıdır. Mollazade Gencevî, *Hidâyetü’l-müslimîn ve yahud mizanü’l-edyan*, 16. Krş. Şehristânî, *Milel ve Nihal*, 201 ve 465 no’lu dipnot.

⁷⁰ Mollazade Gencevî, *Hidâyetü’l-müslimîn ve yahud mizanü’l-edyan*, 15-17. Krş. Şehristânî, *Milel ve Nihal*, s. 199-205; Ebu’l-Meâlî *Beyânü’l-Edyân*, 36-38; İbn Dâi er-Râzî, *Tabıratu’l-Avâm fi Ma’rifeti Makâlâti’l-Enâm*, 24-25.

arapta gidecek yola ve ıstılahta Allah Teâla'nın gösterdiği tarikat üzere süluk etmeye denir. 4. Şeriat, arabi lisanda su götürülen yere denir. Lakin ıstılah-ı ehl-i şer'ide o kanun-u külliyye denilir ki umumhalkın kavaid-i ahlakiyye ve içtimaiyye-i hayatiyyesine hâvi olub salahını ve târik-ı maaşını gösterir ve muhtaç olan surette o kanuna rücu' edüb eza ve cevrihi ile amel ederler. Bu manaya göre ona **tarikât**, ehline **millet** ve ahkâmı-ilahiyyeye **şeriat** denir. O cihete ki halkın mahalli ihtiyacıdır ve ihtiyaç olan surette onun hükmüne amel olunur. Din-i İslâm'ın hakikatı hüsusunda Hz. Ali Mürteza *Nehcül-Belağa*'da buyurub: "İslâm, Allah Teâla'nın cem'i evâmir ve nevâhisini kabul etmeye ve kabul etmek yakın etmeye ve yakın etmek Allah'ı ve Peygamberi tasdik etmeye, tasdik etmek dil ile ikrar ve doğru itikad ile inkıyad etmeye ve ikrar ve inkıyad etmek cem'i evâmir ve nevâhi-i ilahiyenin hukukunu eda etmeye ve edayı hukuk Allah'ın ahkâmına amel etmeye bağlıdır". Hz. Resül (s) buyurub, erkan-ı İslâm dörttür: "Sabır, yakîn, cihad ve adalet." Yani, ibadetin ve hevahiş-i nefsin zahmetlerine sabretmek ve din emrinde yakînlık üzere olmak ve hemdinlerine zulüm ve tecavüz edenler ile hem de nefsi şeytaniyye ile cihad etmek ve her bir amelinde ve sözünde adaletli olmaktır.⁷¹

Allah'ın İslâm dinini göndermesinin maksatlarına gelince Gencevî şöyle demektedir: "Bu din; maksadı tasfiye-i ukul ve tethir-i ahlak, aynı zamanda adalet, müsavat, sadakat, muvasat, hürriyet ve herkesi kendi ilminde fail-i muhtar etmek için Allah Teâla tarafından nazil olmuştur. Aynı zamanda "taftarlarını cevri, zulüm, cefa, buğz, adavet, mekr, hiyle ve hıyanetten nehy eder..."⁷² Buna ilaveten müellif, "Din-i İslâm'ı nazil etmekten Allah Teâla'nın garazı muhtelif mekanlarda sakin olan insanların bir cemiyet-i intizamiyye teşkil edüb mekanda, adette, kavvmiyette, surette ve dilde muhtelif taifeleri din ahlakıyla birbirine muhabbet ve ünsiyet yetirmek, ahkâm-ı diniyye vasıtasıyla cümlesini itikad ve ahlakta müttehid edüb aralarında rabite-i beşeriyyeti husule getirmek ve

⁷¹ Mollazade Gencevî, *Hidâyetü'l-müslimîn ve yahud mizanü'l-edyan*, 25

⁷² Mollazade Gencevî, *Akâidü'l-İslâm ve fûruuddîn*, 11

her bir şahsı dünyada istirahatata ve ahirette saadete nail etmektir.”⁷³ demektedir.

İslâm dininin maksadı ile ilgili bir başka yerde ise “Din-i İslâm’ın maksadı umuminsanların bir kanun-u adliyye altında rahat ve mes’ud yaşayub, diyanetli, emanetli, adaletli, hayalî, edepli, insafî, tevazulu, keremli, rahimli, sahavetli, insaniyetli, doğru danışıklı, hoş hasiyetli ve birbiri ile müsavi olub cehl, behl, hiyanet, haset, mekr, hile, buğz, adavet, kibr ve gururdan kenar olmasıdır.”⁷⁴ demektedir.

Yazar müslümanların son asırlarda geri kalmasının sebebini ise “Müslümanların bu ahir zamanlarda düçar oldukları zillet, nuhuset ve ihtilaf akâid-i dini bilmemekten, evamir ve nevahiyelerini muraat etmemekten naşi olubdur”⁷⁵ şeklinde beyân etmektedir.

2.5. Nübüvvet Anlayışı

Çalışmalarında Peygamberlik ve peygamberlere özel yer ayıran Mollazade Gencevî, Hz. Muhammed’e kadar yüz yirmi dört bin peygamber gönderildiğini ve bu peygamberlerin görevinin ilahi mesajı insanlara ulaştırmak olduğunu ifade etmektedir. Müellif, nübüvvetten bahsederken şöyle demektedir: “Usûlüddinin üçüncüsü nübüvvetdir, yani Hâlık ile beşer arasında bir vasıta ve haber getirenin vacipliğine itikat etmektir. Haberi getirene peygamber, resûl ve nebî denilir.”⁷⁶ Ona göre “nev-i beşer yeryüzünde zuhura geldiğinden beri altı adet semavi kitab ve altı enbiya-yı uzzâm yani Âdem, Nuh, İbrahim, Musa, İsa ve Muhammed aleyhimüsselamın şeriatlarına tabi olmuşlardır. Bütün kitapların, emir ve yasakları birbirinin aynısı ve bütün peygamberlerin mesleği bir ve hepsinin merâmı bir hakikatı tebliğ ve tâlim etmek olmuştur. Nitekim Kur’an-ı Kerim bu konuya (... لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِّن رُّسُلِهِ...) (Bakara, 2/85) âyetiyle şahitlik etmektedir. Hiçbir peygamber kendinden önceki peygamberlerin kitaplarını ve şeriatlarını terk ve ilga etmemiştir. Belki onları tecdit ve tesis etmiştir. Hak Teâla evvel, Adem’i halk edib Allah’ın birliğini,

⁷³ Mollazade Gencevî, *Akâidü'l-İslâm ve fûruuddîn*, 14

⁷⁴ Mollazade Gencevî, *Akâidü'l-İslâm ve fûruuddîn*, 76.

⁷⁵ Mollazade Gencevî, *Akâidü'l-İslâm ve fûruuddîn*, 14

⁷⁶ Mollazade Gencevî, *Akâidü'l-İslâm ve fûruuddîn*, 26.

külliyat-ı usûlüddîn ve külliyat-ı fûruuddîni ona talim edib evladına talim etmeye dahi emr ve ferman buyurmuştur.”⁷⁷

Gönderilen peygamberlerin sayısı ile ilgili ise müellif şu bilgileri aktarmaktadır: Hz. Resûl'den tevatür tarikiyle varid olan haberlere ve ehl-i İslâm'ın icma'ına göre peygamberlerin adedi 124 bindir. Bunlardan üç yüz on üçü mürsel ve bâkisi gayr-ı mürseldir. Mürsellerin altısı Adem, Nuh, İbrahim, Musa, İsa ve Muhammed aleyhissamdır. Onlara Hak Teâla tarafından nazil olmuş kitaplar altıdır; sahife Adem'e, kitap Nuh'a, suhuf İbrahim'e, Tevrat Musa'ya, İncil İsa'ya ve Kur'an Muhammed aleyhimüsselama nazil olubdur. Diğer mürsel peygamberler bunların şeriatlarını tebliğ etmeye me'us olublar. Bu altı şahıs sahib-i kitab peygamberlerin beşi ulu'l-azmdir yani şeriatları naseh-i şeriat-ı sâbıkadır. Enbiyanın tabakatı dörttür: Nübüvvet, risalet, ululazm ve hatemiyet. Nübüvvet cem'i peygambere ve mertebe-i risalet üç yüz on üç, ululazm beş şahsa; Nuh, İbrahim, Musa, İsa ve Muhammed aleyhimüsselama ve mertebe-i hatemiyet sadece Muhammed aleyhisselama muhtastır. Çünkü nübüvvet o cenabda tamam oldu ve şeriatı ikmal ve eshel ve ahsen-i şerayi'dir. Hükmü, ben-i Adem dünyadan münkariz olana kadar bakî kalacaktır. Peygamberler insan nevinden olub her surette insan ile müşterek olduklarına göre onları diğerlerinden imtiyazlı kılan sadece zahir ettikleri mucizattır. Muciz, harık-ı âdat, akli ve tabiatan bir emr-i ilahidir. Peygamberler cisimde bu alem, ruhaniyette ise yukarı alem ile alakası olub yukarı alemden ahkâm-ı ilahi ve feyzi ehz edüb aşağı aleme yetürürler ve nev-i insanın sıhhat-ı bedenlerine ve sıhhat-ı ahlaklarına hizmet ederler.”⁷⁸

Müellif, peygamberlerin hangi özelliklere sahip olması gerektiğini ve mucizelerini şu şekilde açıklamaktadır: “Ben-i âdemde kadîm zamandan beri bir tabiat var ki bir kimsenin taht-ı itaatına dahil olub müt'i ve minkad olmaya meyl etmezler. Meger aciz olan surette lihaza nübüvvet iddiası edenlerin iddiası nakle ve hem de akla muvafık gerek olsun. Ta ki mücerred iddia ile peygamberler zümresine dahil olmasın. Nakli odur ki onun mahall-i zuhuru ve keyfiyyet-i daveti ve seyr-ü sülûku geçmiş peygamberlerin haberine

⁷⁷ Mollazade Gencevî, *Akâidü'l-İslâm ve fûruuddîn*, 27.

⁷⁸ Mollazade Gencevî, *Hidâyetü'l-müslimîn ve yahud mizanü'l-edyan*, 36.

mutabık olsun. Aklî ise birkaç alâmetten ibarettir. 1. Tevellüdü pak olmakla haseb ve nesebinde hiçbir töhmet gerek olmasın. 2. Müddet-i ömründe ondan bir günah-ı kebîre ve sağîre sâdır olmasın. Eğer bir günah sadır olmuş olsa kimse onun sözünü kabul etmez. 3. İddiasından önce kavminin arasında emanet ve sadakatle maruf olsun. 4. İnsaflı, adaletli, mürüvvetli, insaniyetli, tevazölü, emanetli, sadakatli, muhabbetli, şefkatli, ferasetli, rahimli, zâhiri ve bâtnî ayıplardan pak olsun. 5. Onun verdiği haberler mutabık-ı vake' gerek olsun ve peygamber-i sâbık onun ve o peygamber-i sâbıkın şeriatını tasdik etsin. 6. İddiasına ve kavminin talebine mutabık mucizat gerek zahir etsin. Eğer böyle olmasa yalancıdır. Hergah iddia-yı nübüvvet veya imâmet edenler iddialarını burhan ve mucizatla sabit etmeyeler onları tekzib etmekle azab-ı uhreviye ve tasdik etmekle de bir savab olmaz... Bizim peygamberimiz Muhammed aleyhisselamın naklî ve hem aklî mucizâtı hadden ziyadedir. Lakin burada üçünü zikretmek faydadan hali deyil. 1. Kur'an-ı Mecid'dir ki tâkat-ı beşerden hariç bir kelam-ı mucizdir ve ben-i âdemin kıyamete dek cem'i ihtiyaçlarına şamildir ve beşer kelamı değil. Allah Teâla onun hakkında buyurub "وَلَوْ كَانَ مِنْ عِنْدِ غَيْرِ اللَّهِ" (Nisa, 4/82). 2. Şeriat-ı mötehherristir (temiz bir şeriat) ki kıyamete kadar bâki ve berkarârdır. 3. Züriyye-i tahiresi (temiz soyu) ki kıyamete kadar bâki, dünya zulüm ve cevr ile dolduktan sonra onların eliyle ıslah olacak. Cem'i peygamberlerin ahvalat-ı tarihiyesinden malum olur ki getirdikleri din her asırda İslâm dinidir.⁷⁹

Müellife göre peygamberler ıslah ve davetlerini üç şekilde yapmışlardır. Birincisi, güzel ve faydalı vaazlarla halkı hakka davet etmek. İkincisi, davetlerine karşı başkaldıranlar için tabileriyle beraber onlarla cihad etmek. Bunlar: Şis, İdris, İbrahim, Musa, Yuşa, Davud, Süleyman ve Muhammed aleyhimüselamdır. Bunların her biri ıslah ve davet-i hak uğrunda cihad edübler. Üçüncüsü ise davetlerine karşı isyanda, red ve muarızada berkarâr olanlarla cihad etmeye kifayet kadar yardım bulmadıkları surette teskin-i şerâret için Hak Teâla tarafından akla gelmeyen ve adetten hariç belalar nazil etmektir. Bunlar, Nuh, Hud, Salih, Şuayb ve Lut

⁷⁹ Mollazade Gencevî, *Hidâyetü'l-müslimîn ve yahud mizanü'l-edyan*, 7-38.

aleyhimüsselamdır. Bu üç çeşit ıslahın her biri ilm-i ilahide kavminin halına maslahat olur ise peygamber onu icra etmeye memurdur. Yüz yirmi dört bin peygamber gelüb ancak bir tek Allah'ı tanıtıp başka ilah olmadığına haber verenlerdir. Eğer başka Allah olsaydı onun da tarafından bize peygamberler gelüb onu bize tanıtırlardı.⁸⁰

Müellif, peygamber ile imâm arasındaki farkı şu şekilde açıklamaktadır: “Peygamber ile imâm arasında fark budur ki peygamber o kimseye denilir ki Allah'tan hükmü bir beşer vasıtası olmadan ilham ve vahiy tarikiyle veya bir melek vasıtasıyla alıp halka ulaştırır. Bizatihi kendisi ya da elçi ve mektup göndermek vasıtasıyla akli hükümlere takviyede bulunarak fayda sağlamak, halkın icitimaiye-i hayatiyye ve beka-yı nev'iyyesini muhafaza etmek için bir kanun-u şer'iyye tertib edib âlemi ıslah etmektir. Lakin imâm o kimseye denilir ki ahkâm-ı ilahiyyeyi peygamberden alsın veya Allah'tan ilham ile alsın ahkâm-ı akliyye ve şer'iyyeyi hıfz ede ve âlemi ıslahta saklıya.”⁸¹ Bu düşünceye göre Gencevî, imâmın da - Şii-imâmîyye'nin on iki imâmından biri- Allah'tan “ilham” almak yoluyla bir anlamda “vahiy” veya “mesaj” aldığını savunmaktadır.

2.6. İmamet ve Hilafet Hakkındaki Görüşleri

Müslümanlar arasında önemli tartışma konularının başında gelen İmamet ve Hilafet meselesi Gencevî'nin de dikkat merkezinde yer almıştır. Şöyleki müellife göre imâmîyet ve hilafet on iki imâma verilmiştir. Ona göre, “Bunların her biri Hz. Resûl'ün haberiyle, hem kendileri, zamanlarında iddia-yı imâmîyet edüb ve iddialarını tasdik eden mucizeler izhar ettiklerine göre birbirinden sonra yer ehlinde Allah'ın ve Peygamber'in halifeleridir. Çünkü bunlar Ümmet-i Peygamber'in a'lemi ve efdali ve günahlardan masum olanlarıdır. Peygamber'den sonra ismet ve a'lemîyyet ve efdaliyyet ancak bunların hakkında sabit olubdur. Böylece, hilafet ve imâmîyet emri aklen ve şer'an bu on iki büyüklere mahsustur, başkasının hakkı yoktur.”⁸² Bu meyanda o, aynı zamanda Gadir-i Hum meselesine de değinmektedir. Ona göre, Gadir-i Hum'da Hz. Ali, Allah'tan nazil

⁸⁰ Mollazade Gencevî, *Akâidü'l-İslâm ve fûruuddîn*, 26-27.

⁸¹ Mollazade Gencevî, *Akâidü'l-İslâm ve fûruuddîn*, 26.

⁸² Mollazade Gencevî, *Akâidü'l-İslâm ve fûruuddîn*, 47-49.

olan sure mucibince Hz. Peygamber tarafından hem halife, hem de imâm tayin edilmiştir.⁸³

2.7. İmâmiyye

Gencevî, İmamiyye'nin görüşlerini şu şekilde açıklamaktadır: “İmamiyye taifesine göre imâmete itikat etmek vaciptir.⁸⁴ Bu taifenin itikadınca âlem-i teklifte lütuf aklen Allah Teâla'ya vaciptir ki halkı taat-ı Halık'a ve içtima-ı hayatiyye-i beşeriyyeye celb etsin. O cihete bi'set-i enbiyâ-yı uzzâm tekâlif-i akliyyede ve nasb-ı imâm akli ve şer'i teklifleri hıfz ve talim etmek için vaciptir. Tainki tarîk-i taat-ı Halık'ı ve içtima-ı hayatiyye-i beşeriyyeyi halka talim etsünler. Çünkü peygamberlik bir hilafettir, Allah'tan ve peygamberden ve her birinde ruhaniyyet ve hem saltanat küvvesi mevcut gerek olsun, hem de sağire ve kebire günahlardan pak ve masum olsunlar ki emr ve nehylerinde zülüm etmesinler ve halkı zulümden men' edüb mazlumların feryadına yetişeler ve halkı din ve dünya saadetini kesb etmeye mülzem etsünler. Eğer âlim ve masum olmayalar kendileri dahi cahil ve zalimler zümresinden olacaklardır. O zaman da teklif alemleri hercümerç olur ve halık-ı alemin bu alemleri halk etmekten garazı yok olup fiili abes olurdu.”⁸⁵

Müellife göre, imâmete itikad etmek, Hz. Hatemü'l-Enbiya'dan sonra on iki vasîsinin bu ümmete hak üzere imâm olduklarına itikad ve izan etmektir. Dünyada her mürsel peygamberin sünneti bu karar olubdur ki ondan sonra on iki vasîsi vardır. Alemleri ıslahta tutup ve şeriatını müfahazat edübler. Ahirzaman Peygamber Muhammed aleyhisselamın vasîleri aynen on iki şahıstır. Her biri o birinden sonra o Hazret'in meslekini ve ahlakını ihtiyar edüb şeriatini icra edübler. Her mürsel peygamberin devr-i saltanatı kıyamet kâim olana kadar kalacaktır. Çünkü ondan sonra bir peygamber meb'us olmayacaktır. Dünya fani olanadek onun şeriatı vasîleri ile idare olunacaktır. Hz. Resûl dünyadan gittikten sonra kıyamete kadar bu dünyanın saltanat hakkı zahiren ve batınen onun on iki vasîlerine taalluktur ki o Hazret'in şeriatıyla icra-yı

⁸³ Mollazade Gencevî, *Akâidü'l-İslâm ve fûruuddîn*, 49-50.

⁸⁴ Vacip kelimesi Şii hukukunda farz olarak kabul edilmektedir. Dolayısıyla metinde geçen “vacip”tir kelimesinden kastedilen “farz”dır.

⁸⁵ Mollazade Gencevî, *Akâidü'l-İslâm ve fûruuddîn*, 47-48.

hükümet edecekler. Dünyada ilk vasî Şit vasiyyi-Adem'dir ve sonuncu vasî hazret Mehdi kâim Âl-i Muhammed'dür ki tevatür-ü ahbar ve icma-ı ehl-i İslâmiyle babası imâm Hasan-ı Asker ve annesi Nercis'tir. Tevellüdü 15 Şaban seneyi 255'te ittifak düşüb 15 Şavval seneyi 262'de düşman korkusundan dünyayı ıslahta tutmak için gaybeti ihtiyar edibdür. Alemi ıslah etmek bir mürsel peygamberin vücuduna muhtaç olduğu gibi ıslahta tutmak da bir imâm-ı adilin vücuduna muhtaçtır. İmam'ın gözlerden kaybolması elinin aleme yetişmeyine mani olmaz. Nitekim günün bulut dalında kaybolması feyzinin dünyaya şamil olmasına mani değil. Resûllerin gönderilmesi ve nasb-ı imâm Allah Teâla'dan bir lütuftur lakin nübüvvet lutf-u hâs, imâmet lutf-u âmdir. Çünkü çoğu zaman dünya peygamberden hali kalmıştır ama imâmdan hali kalmamıştır. Nitekim aklen, naklen ve tarihen bu konu sabittir. Peygamberin ve imâmın büyük ve küçük günahlardan pak olması, izhar-ı mucüze etmesi ve haber-i mutabık vaki' olması onların hakkaniyyet delilidir. Öncekilerin sonrakileri ve sonrakilerin de öncekileri tasdik etmesi gereklidir. Nübüvvet emri Muhammed'de (as) son bulunduğundan o Hazret'ten sonra dünya zahirde ve batında onun vasilerinin yönetimiyle idare olunacaktır. Abbar-ı tevatür ile sabit olubdur ki o Hazret vasilerini sayıları ve adlarıyla tesmiye etmiştir. Onlardan başkasının imâmet iddiası bâtıldır. Hz. Resûl'den varid olan hadise göre önce kisas almak için kıyam eden kâim Âl-i Muhammed Mehdi, ondan sonra imâm Hüseyin, ondan sonra Hz. Ali ve diğer eimme-i ethardır. Çünkü imâmet Allah ve peygamber tarafından bir hilafettir ki zâlimi zülmünden men edib mazlumun feryadına yetişse ve hafız-ı şeriat olub halkı din ve dünya saadetini kesb etmeye emr ede ve küçük ve büyük günahlardan masum ola o kadar ki emr ve nehyinde ziyade ve nöksandan uzak olsun. Eğer masum olmasa zalim olar zülmünden imâmete salahiyeti olamaz. Lihaza imâmın ismine, nesebine ve seyr-ü sülûkunun Allah ve Peygamber tarafından açıklanması gereklidir.⁸⁶

⁸⁶ Mollazade Gencevî, *Hidâyetü'l-müslimîn ve yahud mizanü'l-edyan*, 48-51.

2.8. Bazı İtikadi ve Amelî Konular

2.8.1. Büyük Günah

Büyük günah müslümanlar arasında en çok tartışılan konuların başında gelmektedir. Gencevi'ye göre büyük günah, Müslümanlar arasında iç çekişmeler neticesinde meydana gelen savaşlarda ortaya çıkmış en tartışmalı meselelerdendir. Müellif bu konuda şöyle demektedir: “Diyânet-i İslâmiyyeyi tahrib eden büyük günahlar beniâdemi kadim zamandan beri ilahi gazaba düçar eden ve fesada sebep olan bir pare kabih ve çirkin amellerden ibarettir ki dini-İslâm mensuplarını onlardan nehy ve mükabillerinde bir ceza-yı şer’iyye alacaklardır.” O, büyük günahın sayısının yüz kırk beş adet olduğunu söylemekte bunların elli beşinin ismini zikretmektedir. Belirlediği büyük günahlardan bazıları şunlardır; şirk ve küfür, mürted olmak, katl-i nefis, zina, livata, haydutluk etmek, namazı terk etmek, ramazan orucunu özürsüz terk etmek, zekat vermemek, humus vermemek, ebeveyne karşı gelmek, yetim malını yemek, halkın hakkını inkar etmek, zerre kadar da olsa zülmetmek, yalan şahitlik, şehadeti inkar etmek, zalimlere meyl ve muhabbet etmek, Allah’ın ve halkın hukukunu hapsetmek, yalancılık, iftira etmek, kibir ve gurur, hıyanet, mekr ve hile, Allah’ın zikrine mani olmak, fitne, fesad, yalan mesele ve fetva vermek, taziye-i imâm Hüseyin’e itiraz ve nefret etmek, anlaşmayı bozmak, şeriatın vaciplerini terketmek, Allah’a, Peygamber’e ve eimme-i ethara iftira etmek, halka cevr, cefa ve eziyet etmek, dalalete düşmek, halkı dalalete sokmak, cimrilik ve haset, buğz ve adavet, riya, içki içmek ve esrar çekmek, silahla bir müslümana saldırmak, Müslümanlar arasına bozgunculuk sokarak korku salmak, cihaddan kaçmak, bidat ve meşru olmayan bir şeyi icat etmek, müminlere saygısızlık etmek, Kur’an-ı Mecid’e olan ihtiramı kaldırmak, usûlüddin ve fûruuddin gibi zaruriyyat-ı din-i İslâm’dan birini inkar etmek yukarıda bahsi geçen amellerin çoğu küfre ve hem katle sebeptir. Günahan-ı kebirenin çoğundan tevbe veya keffaret ile kurtulmak mümkündür. Ancak enbiya, eimme-i ethardan birini katletmek veya bir mümini katletmek ve Kabe’yi tahrib etmek ve haram ile bir kızın bekaretini bozmak ve livata, varlı övretle zina etmek ve yol kesmek ve deyyusluk ve gurumsaklıq gibi a’mali kabihe Allah Teâla’ya saygısızlık etmekten ibaret olduğundan hadd-i şer’iyyeden başka

tevbesi yoktur.⁸⁷ Mollazade Gencevî, büyük günah konusunda çerçeveyi çok geniş tutmuştur. Bu da muhtemelen kendinden önce geldiği geleneğin eserlerinden sadece tekrar edilerek aktarıldığını göstermektedir. Aksi taktirde bu amellerin hepsinin tevbe edilenler istisna cezasının uygulanmaya kalkışılması toplumda infiala yol açabilir.

2.8.2. İnsanın Fiilleri

Müellif, insanın fiileri konusunda üç farklı bakış açısının olduğunu ifade etmektedir. Bu üç bakış açısının taraftarlarına gelince, bunlar; Cebriyye, Tefviziyye ve Cebriyye ile Tefviziyye arasında olanlardır. Ona göre, Cebriyye'nin itikadı şudur ki kuldan sâdır olan fiiller kulun ihtiyarı ile sâdır olmaz. Belki Allah'ın halk etmesi ve iradesiyle kul o fiili etmeye mecburdur, terk etmeye kadir değildir. Tefviziyye'nin itikadı şudur ki kul kendi fiilinde mustakildir. Kendi ihtiyarı ile ister fiili icad eder, istemez ise icad etmez. Allah Teâla fiili her kesin kendisine burakmıştır. Üçüncü taifenin itikadı şudur ki kul kendi amelinde cebr ile tefviz arasındadır. Ne kendi işinde mecburdur ve ne de mustakil muhtardur ki kendisine bırakılmış olsun. Belki her fiili ki kuldan sâdır olur eğer amel-i hayriyyesi hem kendi iradesiyle ve hem Allah'ın iradesiyle sadır olur. Eğer hılaf ise hem kulun ve hem şeytanın iradesiyle sadır olur. Lakin amel-i hayırda Allah'ın iradesi ve amel-i şer'ide Şeytan'ın iradesi uzak illettir ve kulun iradesi fiile yakın illettir. Allah'ın iradesi fiile illeti tam olmaz. Belki kulun iradesi illet-i tamdur. Tefviziyye'lerin nazarı yakın illetle ve Cebriyyelerin nazarı uzak illettür.⁸⁸

2.8.3. Cihad'ın Tanımı ve Gerekliliği

Müellif, fûruuddin'in altıncısı olarak zikrettiyi cihadı, diyanet-i İslâmiyye'de ve Medine'de nazil olan "Allah yolunda savaşın" (Bakara, 2/190) âyetinin hükmünce Müslümanlara vacip olduğunu ifade etmektedir. Müellife göre cihad, izzet-i din ve hıfz-ı hukuk ve namus-u millet, def-i şerâret ve hücum-u küffarı def' etmek için Allah yolunda savaşmaktır. Ne zaman kafirlerden umum ehl-i İslâm

⁸⁷ Mollazade Gencevî, *Hidâyetü'l-müslimîn ve yahud mizanü'l-edyan*, 85-86; Mollazade Gencevî, *Akâidü'l-İslâm ve fûruuddîn*, 75-76.

⁸⁸Mollazade Gencevî, *Akâidü'l-İslâm ve fûruuddîn*, 23.

ve efradına bir zulüm, zillet ve ihanet olursa her mükellef ve sahib-i iktidara vacibdür ki malı ve canı ile Allah yolunda cihad edüb onların şeraretini müslümanlardan def' edeler, savaşta ölüb ve öldürmeyi saadat-ı milliye bileler. Bundan başka yol kesmek, müslümanların ırz ve namusuna ve malına hıyanet edenlerle savaşmak cihad sayılmaktadır. Böyle bir savaşın vacip olduğuna hem şeriat ve hem akıl hükmeder.⁸⁹

Cihad lügatte sa'y ve telaş manasındadır. Istılahta ise iki manadadır. Biri cihad-i nefsi ve o biri cihad-ı ehl-i şirk ve ehl-i fesattır ki izzet-i din ve hıfz-ı hukuk-u millet yolunda savaşa denir. Bununla birlikte din kardeşlerinin namusunu, can ve malını hıfz etmek için savaşmak aynen cihattır. Cihat, birkaç kısımdır.

1. Bazı haram amellerden hükmü şeriata döndürmek için nefsiyle cihad etmek;

2. Müşrikler hıyanet ettiği takdirde evvel İslâm'a devet edilir. Kabul etmedikleri surette onlara cihat etmek vacip olur;

3. Kafirlerin Müslümanların malına ve canına taaddi eylediği cihetindedir;

4. Müslümanları katl ve garet etmek için saldırı olduğunda bir adamla veya bir taifeyle cihad etmek Bu surette umum ehl-i milletin güvenliğini muhafaza etmek için cihad etmek ve öldürmek vaciptir;

5. Müslümanların ulaşım yollarını kesen veya namusuna sadıranları püskürtmek her müslümana vaciptir. Akıl, bâliğ, özgür, sağlıklı ve erkek olan her müslümana cihad vaciptir. Çok yaşlı, deli, küçük çocuk, kadın ve yaşlı erkeğe cihad vacip değil. Çünkü onlarda savaşmak istedadı yoktur. Mal, silah ve azuge ile cihad edenlere yardım etmek iktidar sahiblerine vaciptir. Cihaddan kaçmak büyük günahdır. Mecûsî, Yahudi ve Nesaralar bir Müslümanın canına, malına, ırzına hıyanet eder ise veya düşmanlarının casususunu onların halına muttali etmek için pünhan ederlerse onlar ile cihad etmek vaciptir. Cihada gitmek ve mücahidine yardım etmek Allah'a yardım etmektir. İslâm'ı kabul edeler veya cizye ve harac verüb bazı bazı hıfz-ı ahkâm-ı İslâm olan amellerden kenar olmaya kefil olalar ve zahirde şerab içmeyeler ve

⁸⁹ Mollazade Gencevî, *Hidâyetü'l-müslimîn ve yahud mizanü'l-edyan*, 75.

domuz yemiyeler ve yol kesemeyeler. Eğer bunların birisinin hilafına gidilirse onlarla savaşmak vaciptir. Eğer vilayette yabancı taifeler müslümanlar ile savaşsalar o yerin müslümanları karşı koymaktan aciz olsalar, diğer vilayetlerin müslümanlarına vacip olur ki canlarıyla, mallarıyla ve silahlarıyla onlara yardım etsinler. Özellikle onlara yakın olanlara daha vaciptir. Eğer bir kimse şerî bir sebep olmaksızın cihaddan yüz çevirse onunla iritibatı kesmek her müslümana vaciptir. Eğer müslümanlardan iki grub birbirleriyle savaşa diğer müslümanlara vacibdür ki onları barışmaya zorlasın. Rıza göstermeyen grupla savaşmak fitneyi durdurur.⁹⁰

2.8.4. Tevella ve Teberra

Müellif tevella ve teberra ile ilgili görüşlerini şöyle açıklamaktadır: “Kur’an-ı Mecid’in hükmünce diyanet-i İslâmiyyede tekalifinden dokuzuncusu tevella ve onuncusu teberradır. Nitekim Hak Teâla Tevbe ve diğer surelerde buna emr edibdür. (... وَمَنْ يَتَوَلَّهُمْ... مِنْكُمْ فَإِنَّهُ مِنْهُمْ...) (Mâide, 5/51) âyetiyle diyanet emrinde erkek veya kadın olsun tevella ve teberra her mükellefe vaciptir. Tevella din kardeşlerini, iman ehlini kalben ve zahiren dost dutmaya, teberra din düşmanlarını, zalim ve fasık adamları ve din emrinde bidat çıkarıcıları kalben ve zahiren düşman dutub onlardan nefret etmeye deyilür. Çünkü din-i İslâm tâbilerinin arasında alaka-yı muhabbet, şefkat, uhüvvet ve ittihadı icad eder. Diyanet-i İslâmiyye'nin tegazası şudur ki cem-i ahali-i İslâm'ın bedenle ruh gibi bir biriyle alaka-yı ittihad ve muhabbet ve şefkati olsun ve hayat ve bekalarını birbirinden bilsinler. Nitekim ruhun kıvamı bedenle, bedenın kıvamı ruh ile dir. Her birinin menfaati cem'isinin menfaati ve zararı cümlesinin zararıdır. Birinin eziyeti ve zilleti cem'i müslümanların eziyeti ve zilleti ve birinin izzeti ve ihtiramı hepsinin izzeti ve ihtiramıdır. Ehl-i İslâm arasında tevella ve teberra adabı hasıl olan alaka-yı diniyye hemişe alem-i İslâmiyyete hüccet ve teravette saklar. Diyanet emri nev-i beşer arasında alaka-yı muhabbet, şefkat, ittihad, sadakat ve uhüvveti icad eylediğinden bir küvvet-i maneviyye ve bir kanun-u hayatiyye-i içtimaiyyedir. Diyanet sayesinde rahat ve ihtiramiyle yaşamak olur. O cihete din insana bir kıymetli ve mukaddes sermayedir ki onun taht-ı

⁹⁰ Mollazade Gencevî, *Akâidü'l-İslâm ve fîruuddîn*, 111-112.

idaresine cem olub onu mukaddes dutub muhafaza etmek ve usûlünü muhkem saklamak ve cem'i fûruuâtına amel etmek her müslümanlık iddiası edenlere lazım ve vaciptir. Diyanet emrinde kudsiyyet lazımdır. Din emrinde kudsiyyeti olmayanlar sonra bozuk akidelere uğrayıb zındık ve bîdin olacaktır. Kur'an-ı Mecid'den istifade olunur ki dinin devam ve sabitini taahhüd eden din emr edenlere amel etmek ve nehy edenlerden uzak olmaktır. Müslümanlık bir kuru iddia ile değil ahkâm-ı İslâm'ın tamamına amel etmektir."⁹¹ Mollazade Gencevî'nin tevella ve teberra görüşü klasik Şii anlayıştan farklılık arz etmektedir. Çünkü tevella Şii-İmamiyye'de genellikle "Hz. Ali'nin dostlarıyla dost olmak", teberra ise "Hz. Ali'nin düşmanlarından uzak durmak" şeklinde kabul edilmektedir. Müellif ise tevella ve teberrayı "Müslümanların dostlarıyla dost düşmanlarıyla düşman olarak" ifade etmektedir.

2.8.5. Mehdilik Anlayışı

Gencevî, Mehdilik konusunda şunları söylemektedir. Şii ve Sünnî ahadis ve ahbar kitaplarından tevatür tarikiyle Hz. Resûl'den varid olan hadise göre Fatıma evladından ahir zamanda bir şahıs zuhur eder Kur'an-ı Mecid'i çeşitli garaz ve bâtil akaitle sahiblerinin tefsirlerinden islah edüb Hak Teâla'nın maksuduna mutabık tefsir eder. Zuhur ettiğinde cevr ve zulümle dolmuş dünyayı adalet ve insafla yönetir. Bütün bidatleri yok ederek sünnet-i Resûlullah'ı ihya eder ve sekiz ayda bütün dünyayı fethederek din-i Muhammedi saltanat eder.⁹² Müellif, Mehdi inancıyla ilgili bilgileri Sünnî ve Şii kaynaklara isnat ederek ispat etmeye çalışmıştır. Ona göre Mehdilik inanılması gereken inanç esaslarındandır.⁹³

2.8.6. Mehdilik, Nübüvvet ve Ulûhiyet İddiasında Bulunanlar

İslâm tarihinde çok sayıda Mehdilik, Nübüvvet ve Ulûhiyet iddiasında bulunan şahısların ortaya çıktığı bilinmektedir. Mollazade Gencevî bu konuyu Mehdilik, Nübüvvet ve Ulûhiyet iddia edenler başlığı altında ele alıp değerlendirmektedir. O, bu

⁹¹ Mollazade Gencevî, *Hidâyetü'l-müslimîn ve yahud mizanü'l-edyan*, 77-78; Mollazade Gencevî, *Akâidü'l-İslâm ve fûruuddîn*, 113-114.

⁹² Mollazade Gencevî, *Hidâyetü'l-müslimîn ve yahud mizanü'l-edyan*, 89-90.

⁹³ Mollazade Gencevî, *Hidâyetü'l-müslimîn ve yahud mizanü'l-edyan*, 90-92; Mollazade Gencevî, *Akâidü'l-İslâm ve fûruuddîn*, 63-68.

konularda iddia edenlerin on ikisinden bahsetmektedir. 1. Nefsüzzekiyye denilen Muhammed b. Abdullah. Hicri 145'de Medine'de zuhur etti ve insanların çoğu onu kabul ettiler. Müşarün-ileyh Mehdilik iddiası ile Medine, Mekke, Basra, Ahvaz ve bazı fars şehirlerini fethedip Yemen'e davetçiler gönderdi. İmam Malik Yemen'de onu destekledi. Sonunda Mensur-i Devaniki onun üzerine bir ordu gönderip savaştı. Savaş sonunda Muhammed b. Abdullah yenildi ve öldürüldü. 2. Mukanna. Harun Reşid sırasında Horasan'dan Mukanna adlı bir şahıs önce imâmet ve mehdilik sonra nübüvvet ve ulûhiyet iddiasıyla zuhur etti. İnsanlardan birçoğu onu tasdik etti. Harun Reşid'in gönderdiği orduyla savaşta yenildi ve öldürüldü. 3. İmam Ca'fer es-Sâdık evladından Übeydullah el-Mehdi b. Muhammed b. Ca'fer es-Sâdık'tır. Hicri 350 yılında Afrika kıtasında zuhur edüb Mehdilik iddia ederek Afrika'nın bir çok yerini fethetti. Sonra Mısır'ı alıp, Kahire şehrini inşa etti ve Fatımî devletini tesis etti. 4. Afrika'da Muhammed b. Abdullah b. Tumert. Gençliğinde Irak vilayetine gelüb Gazali Tûsî'den ilim tahsil etmiş, Hicaz ve Mısır taraflarına seyahat etmiştir. Sonra kendi vilayetine gedüb Merakeş'te sakin olub Mehdilik iddiasında bulundu. Afrika ehli onu tasdik etti. Lakabı Abdülmümin idi ve 504'de Abdülmümin isimli devlet kurdu. 5. el-Abbas el-Fatımî. Hicri yedinci asrın sonlarında mehdilik iddiası etti. Çoğu insan kendisine tabi oldu. Fas şehrini işgal edip dükkan ve pazarını yaktırdı. Her tarafa davetçiler gönderdi. Kendisiyle savaşıldı. Yenildi ve öldürüldü. 6. Hind vilayetinden Seyid Ahmed, 1200'de Mehdilik iddiasıyla zuhur etti, çoğu insanı kendisine tabi ettirdi. Bir çok yeri işgal etti, 1243 yılında savaşta yenildi ve öldürüldü. 7. Mirza Ali Muhammed Bab b. Mirza Rıza Bezzâz Şirâzî. Hicri 1261 yılında mehdilik, nübüvvet ve ulûhiyet iddiasıyla Şiraz'da zuhur edib yeni kitab ve şeriat getirdiğini iddia etti. İran'da büyük fesada sebep olduğundan hicri 1266 yılında Tebriz'de öldürüldü. 8. Şeyh Seyid Muhammed Ali b. Şeyh Seyid Muhammed Alevi es-Senûsî. Cezairlidir, miladi 1790 yılında doğmuştur. Gençliğinde Cezair'i işgal eden Fransızlarla savaştı. Yenilince Mısıra kaçtı. Orada eğitim alıp Afrika'ya döndü. Afrika ehli onun sözünü dinledi. Her yerde çok sayıda cami ve medrese inşa etti. 1858 yılındaki vefatından önce oğlu Seyid Muhammed'i kendisine naip ilan etti. Seyid Muhammed

Mehdilik iddia etti. Senuslular onu Mehdii Mev'ud itikad edüb Muhammed Mehdi tesmiye ettiler. Afrika'nın çoğu şeyhleri ona biat etmişlerdi. 9. Mirza Gulam Ahmed Kadiyânî. Pencab'lı olup Mesihlik iddia etmiştir. Birçok camaat ona biat etmiştir. Mesihlik iddası ile ilgili Peygamber'den hadis getirmiş ve Musa'nın ümmetinde İsa zuhur ettiği gibi Muhammed ümmetinde de zuhur olacaktır. *Taalime* adlı kitab yazarak bu kitabın Allah'ın kendisine nazil ettiğini iddia etmiştir. O, Hint, Fars, Arap ve İngiliz dillerinde eserler yazmıştır. Kadiyan ve Pencap'tan birçok insan ona iman getirmiştir. 10. Muhammed Ahmed Mehdi Sudanî. Kendisi babasından sonra kâimlik iddia etmiştir. O bir kadar ilim tahsil etmiş olup çok yetenekli bir gemi ustası idi. Fakirler zümresinden Sudan'a gelmiş burada Hocali medresesinde eğitim almıştır. Kur'an'ı ve çok sayıda hadisi ezber bilirdi. Halka vaz eder, yöneticilerin zulmünün ortadan kaldırmanın yolunun çok yakında Mehdi'nin zuhuruyla gerçekleşeceğini söylerdi. Halk onun vaatlerine itikad edüb Mehdi'nin her an zuhurunu beklemekteydiler. Sonunda halk onun Mehdii Mev'ud olduğunu kendisine söylediler. O da cevabında "evet" diyerek bunu teyit etmiştir. Bu haber Afrika'da yayıldıktan sonra bütün Arap kabileleri onu tasdik ettiler. Muhammed Mehdi 1885 yılında vefat etmiştir. 11. Yemenli Şeyh Yahya. Şeyh Yahya hicri 1323 yılında Mehdilik iddia etmiş ve çok sayıda taraftar kitlesi kazanmıştır. Dört yıl kadar Osmanlı devleti ile savaştı. Yenilgiye uğradıktan sonra devlete tabi olup erkek çocuklarını rehin olarak İstanbul'a gönderdi. Bunlardan Mukanna Horasani ve Mirza Ali Muhammed Bâb Şirâzî nübüvvet ve ulûhiyet iddia etmişler. 12. Mirza Hüseyin Ali Tahrânî. Mirza Ali Muhammed Bab'ın halifesi olup imâmet, nübüvvet ve ulûhiyet iddiasında bulunmuştur. Bu fırkanın inancına göre o kendi taraftarlarına levih (saklı söz) nazil etmiştir.⁹⁴

Sonuç ve Değerlendirme

Azerbaycanlı âlimlerden Hacı Şeyh Hasan Mollazade Gencevî'nin hayatını ve çalışmalarını ele aldığımız bu makalede müellifin tarih, din, dinler ve dini gruplar, İslâm tarihi, akâid ve bazı fırkalarla ilgili

⁹⁴ Mollazade Gencevî, *Hidâyetü'l-müslimîn ve yahud mizanü'l-edyan*, 92-96. Krş. İşcan, "Babilik-Bahailik", 520.

verdiği bilgilerden onun zengin bir birikime sahip olduğu görülür. O, Din'in insanlık tarihinin ilk dönemlerinden beri insan hayatını kolaylaştıran bir unsur olduğunu, aynı zamanda ahirette saadete ulaştırdığını söylemektedir. Ona göre din, "dünyada terakki ve yükseliş etmek" ve "ahirette saygın ve saadetli olmaktır."

Din iddiasında bulunanları eserlerinde konu edinen müellif Bâbîlik-Bahâîliğe özel bir yer vermektedir. Müellif açıklamalarında Bâbîlerin yeni bir "din" olduğunu iddia etmektedir. Aynı zamanda ulûhiyyet iddia eden Bâbîleri beş kola ayırması bu alanda ortaya koyduğu özgün bilgiler olarak kabul edilebilir. Mezhepler Tarihi açısından bakıldığında müellifin verdiği bilgiler çok kıymetlidir.

Çalışmalarında Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslâm dini hakkında da değerlendirmelerde bulunan müellif Yahudiler ve Hıristiyanların kitaplarını değiştirdiklerini bu nedenle doğru yoldan uzaklaştıklarını beyân ederek, son dinin İslâm olduğunu, insanı hem dünyada hem de ahirette kurtuluşa erdireceğini ifade etmektedir.

Gencevî, peygamberle imâmı değerlendirirken peygamberlere vahiylerin vasıtasız olarak Allah'tan indirildiğini veya bir melek aracılığıyla geldiğini, imamın ise ilahi hükümleri paygamberden veya Allah'tan ilham ile aldığını söyler. Bu düşüncesi onun mezhebi yaklaşımının etkisiyle imamın da bir şekilde vahiy aldığını savunduğunu göstermektedir.

Yazara göre imâmet ve hilafet Hz. Ali ve onun soyundan gelen on bir şahsa aittir. Bu, hem Allah tarafından hem de peygamber tarafından bildirilmiştir. Hz. Ali, Hz. Peygamber'in vasisidir. Diğer imâmlar da birbirlerinin vasisidirler. On ikinci imâm gaybettedir. Zamanı gelince geri dönüp yeryüzünü kötülüklerden kurtaracaktır. Bu açıklamalar müellifin mezhebinin İsnâ Aşeriyye olduğunu göstermektedir. Müellif her ne kadar Şii mezhebinden olsa da diğer fırka mensuplarına bazı hususlar hariç saygıyla yaklaşmaktadır. Nitekim Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman gibi halife ve şahısların isimlerini zikr ederken "radıyallahu anh" ibaresini kullanması mezhebi taaasuptan uzak durduğunun bir göstergesi olarak kabul edilebilir.

Gencevi'nin cihada "saldırı değil bir nefsi müdafaa"dır demesi onun cihadı alışlagelen tanımların dışında yorumaldığı söylenebilir. Bu bağlamda tevella ve teberra görüşü de klasik Şii anlayıştan farklılık arz etmektedir. Çünkü tevella Şii-İmamiyye'de genellikle Hz. Ali'nin dostlarıyla dost olmak, teberra ise Hz. Ali'nin düşmanlarından uzak durmak şeklinde kabul edilmektedir. Müellif ise tevella ve teberrayı Müslümanların dostlarıyla dost düşmanlarıyla düşman olarak ifade etmektedir.

Müellif, dinlere ve mezheplere "firka", "tarikât", "taife", "cemaat" ve "mezhep" gibi isimlendirmeler vermektedir. Bu anlamda yazarın isimlendirme konusunda karmaşık bir yapıya sahip olduğunu söylemek mümkündür.

19. yüzyılın sonu 20. yüzyılın başlarında yaşamış olan Şeyh Hacı Hasan Mollazade Gencevi bilim dünyasında yeteri kadar araştırılmamış İslâm âlimlerindedir. Bu gibi İslâm âlimlerinin tanıtılması, bilgilerinden faydalanılması, günümüze ve geleceğimize ışık tutması açısından oldukça önemlidir.

KAYNAKÇA

Ceferova, Mehriban. *İslam-Elmi-kömekçi bibliografiya*. Bakı: M. F. Ahundov adına Azərbaycan Milli Kitabhanası, 2017.

Ebu'l-Meâli Muhammed b. Ni'met Alevî Fakihî Belhî. *Beyânü'l-Edyân*. tsh. Muhammedtaki Danişpejuh. Tahran: İntişârât-ı Esâtir, 1376.

Fığlalı, Ethem Ruhi. *İmamiyye Şiası*. İstanbul: Selçuk Yayınları, 1984.

Halilov, Aydın. "Görkemli İslam tarihçisi", "İslam dünyası" gazetesi, (2 aprel, 1993).

Hüseynli, Resul. *Azərbaycan ruhaniliyi* (Hanlıklar çağından sovet işğalınadək olan dövr). Bakı: Kür Yayınları, 2002.

İbn Dâi er-Râzî, Seyyid Murtazâ Hasenî (7./14. yüzyıl). *Tabsıratu'l-Avâm fî Ma'rifeti Makâlâti'l-Enâm*. tsh. Abbâs İkbâl, Tahran: İntişârât-ı Esâtir, 3. Basım, 1383/2004.

İsmayılov, M. Şeki, Bakı: 1982.

İşcan, Zeki. "Babilik-Bahailik". *İslam Mezhepleri Tarihi-El Kitabı*. ed. Hasan Onat & Sönmez Kutlu. 509-527. Ankara: Grafiker Yayınları, 3. Basım, 2014.

Manafı, Habibulla. *Öyünc va Güvenc qaynağı*. Bakı: Nurlan Yayınları, 2007.

Memmedov E. & Halıqov F. *Şeki alim ve ziyalılar*. Bakı: BDU neşri, 2002.

Memmedzade, Gülmammed. "İlahiyatçı alim", "İslam" gazetesi, (20 dekabr 1990).

Mollazade Gencevî, Hacı Şeyh Hasan. *Hidâyetü'l-müslimîn ve yahud mizanü'l-edyan*. Gence: Hakverdiyev ve Ebilov matbaası, 1910.

Mollazade Gencevî, Hacı Şeyh Hasan. *Akâidü'l-İslâm ve fûruuddîn*. Gence: Hakverdiyev ve Ebilov mabaası, 1911.

Mollazade Gencevî, Hacı Şeyh Hasan. *İbtidai Akâidü'l-İslâm ve fûruuddîn*. I. Kısım, Gence: Hakverdiyev ve Ebilov matbaası, 1911.

Mollazade Gencevî, Hacı Şeyh Hasan. *Kitabu basiret ve sirâcül-efkâr*. Yayına hazırlayan, Sebine Ehmedova, Bakı: Elm ve tehsil yayınları, 2015.

Mollazade Gencevî, Hacı Şeyh Hasan. *Tarih-i Enbiya-yı Uzzam Aleyhimüsselam*. Gence: Ebilov ve Hakverdiyev Matbaası, 1331/1913.

Mollazade Gencevî, Hacı Şeyh Hasan. *Tarihi-İslam*. Cilt 1. Gence: Hakeverdiyev ve Ebilov matbaası, 1326/1908.

Mollazade Gencevî, Hacı Şeyh Hasan. *Zübdetü't-tevârih*. Cilt 1. Tiflis: Gayret matbaası, 1323/1905.

Mollazade Gencevî, Hacı Şeyh Hasan. *Zübdetüt-tevârih*. Cilt 2. Gence: Ahmed Hacı Hasanazade matbaası, 1327/1909.

Mollazade Gencevî, Hacı Şeyh Hasan. *Zübdetüt-tevârih*. Cilt 3. Gence: Ebilov ve Hakverdiyev matbaası, 1913.

Mollazade Gencevî, Hacı Şeyh Hasan. *Zübdetüt-tevârih*. Cilt 4. Gence: Ebilov ve Hakverdiyev matbaası, 1912.

Qasimov, Elçin. “Klasik Azerbaycan Tarihçisi Hacı Şeyh Hasan Mollazade Gencevi”, *Bakı Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nin Elmi Mecmuası*, 21 (2014): 184-185.

Çuliyev, N vd. “XIX esrde ve XX esrin evvelerinde Azerbaycan tarih elminin inkişafı”. Bakı: 1960.

Şehristânî. *Milel ve Nihal (Dinler, Mezhepler ve Felsefî Sistemler Tarihi)*. çev. Mustafa Öz, yayına hazırlayan Mehmet Dalkılıç. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2011.

Şerifov, Şahlar. *Şeyhülislam Mehmedhesen Mövlazade Şekevi ve Onun “Kitabül-Beyân fi Tefsiril-Quran” Eseri*. Bakı: 2009.

Teber, Ömer Faruk. “Mehdilik, İnanıcı Temelinde Oluşan Geç Dönem Mezhepler”, *İslam Mezhepleri Tarihi*, ed. Mehmet Ali Büyükkara. 190-208. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2010.

Tahirli, Oğuztoğrul. 525-ci gazeti, (28-17 dekabr 2011).

Taşpınar, İsmail. “Yahudi Geleneğinde İlahî Kelâm Tasavvuru: İskenderiyeli Philo ve Logos Doktrini”, *Milel Ve Nihal İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 8/1 (Ocak -Nisan 2011): 143-164.

Öz, Mustafa. “Türkiye’de Bahâilik ve Bahâi Faaliyetleri”, *Türkiye’de Misyonerlik Faaliyetleri*, 17-18 Nisan 2004, İstanbul, 2004, 317-324.

SUMMARY

Our article titled “The Life, Works And Opinions Of Azerbaijani Scholar Haji Sheikh Hasan Mollazade Ganjavi” consists of the following headings: Mollazade Ganjavi’s life and works, views, language, style and methodology used in his works, his views on religions and religions, understanding of prophethood, imamate and caliphate, Imamiyya, some issues Iman (faith) and deeds/ actions (amal).

In the life and works of Mollazade Ganjavi, we discussed his life, his works which we can reach in various subjects including the history of religions, Islamic history, prophets, belief, catechism and sects and the language, style and methodology that Mollazade Ganjavi uses in his works.

In the second part of our study, we took his views in the following headings: History and necessity of history, relationship between human, society, civilization and religion. In this section, the author states that history is a very useful science in understanding the past and present.

By dealing with human, society, civilization and religious relations, man and society divide the lives of all people into three parts: savagery, bedouin and civilization peoples. Accordingly, wild people; they lack ideas, knowledge and production. The Bedouin people are nomadic inhabitants who have not yet settled. On the other hand, the civilized people are more developed than the Bedouin state and have become a settled life. Thanks to knowledge, skill and art, houses have built and settled.

In the section on religion and religions, Mollazade Ganjavî's importance in religion and its social life, his views on pagans, mejusis, star worshipers, tanasuh, those who claim religion and he deals with Judaism, Christianity and Islam, which he sees as people of the religious.

According to him, among the people there are eight nations claiming religion. Five of them are in fact irreligious, Buddha, Berahime, Fetishiyya, Zoroastrianism and Babiyya who do not attribute the claims of a new religion to a prophet or to a true place.

Three are religious; Jews, Christians and Muslims. Although the religion of these three groups is one and the prophets deserve, Jews and Christians have falsified and revered their religion. However, the last religion, the Islamic religion and the Qur'an have survived unchanged. According to him, the reason for the backwardness of Muslims stems from the inability to fully know their religion and to bring it to life.

The views of the author are summarized in the section on prophethood, imam and caliphate are as follows: no prophet has abandoned and abrogated the books and sharia of the prophets before him. Maybe it's upholding them. Mollazade Ganjavî states that imams - one of the twelve imams of the Shi'i-imamiyya - can take divine provisions with inspiration from the prophet or Allah.

Therefore, he argues that imams receive “revelation” or “message” ile in a sense with inspiration from Allah.

The issue of Imamate and Caliphate, which is one of the most important debates among Muslims, was also at the center of attention of Ganjavi. According to him, imam and caliphate were given twelve imams. To believe in Imamate, after the Khatam-ul-anbiya (Seal of the prophets) is to believe that the twelve custodians for the right.

In his works, he included great sin, human deeds, jihad, tawalla and tabarra, and Mahdi. The author has kept the framework very wide in terms of great sin. This probably shows that the information in the sources of this period is repeating it as it is in its works.

Otherwise, these actions, except those who repent, having a sanction on the legal ground can lead to the upheaval in society. Mollazade Ganjavi states that there are three different perspectives on human deeds.

As for the supporters of these three perspectives, these are; Jabriya, Tafviziya and between Jabriya and Tafviziya. According to him, Jabriya is obliged in the act of servants. In Tafviziya, the servant is free in acts.

The belief of the third opinion is between algebra and feyz. When a person commits a charity, both he and Allah will. If evil works, it is the will of both your servant and Satan.

The author, states that the jihad he mentioned as the sixth of furu' al-din is wajib for Muslims. Mollazade Ganjavi thinks that tawalla and tabarra, whether male or female, are vacib for every entrepreneur.

According to him, tawalla, a believer's religious brothers and people of faith his people faithful in heart and in an apparent manner. On the other hand, tabarra is an enemy of religion, cruel and fascist men, and those who make bidat in religion, and hate them both in their hearts and outwardly.

The author tried to prove the information about the belief in the Mahdi by referring to Sunni and Shiite sources. According to him, Mahdi is one of the fundamental principles of belief.

In our study, Mollazade Ganjavi's views on those who claim to be Mahdi, Nubuvvat and Uluhiyet are also included. He gives the names of those who claim to be the Mahdi, Nübüvvet and Ulûhiyet in history as follows:

Known as Nafs az-Zakiya, Mohammad bin Abdullah. During the reign of Harun Rashid, Mukanna appeared in Khurasan, claiming first imam and mehdism, then prophethood and divinity. From the son of Jafar Sadiq, Ubeydullah al-Mahdi bin Mohammad bin Jafar Sadiq. In Africa, Muhammad b. Abdullah b. Tumert. Al-Abbas al-Fatimi, who claims the Mahdi in the late seventh century. Sayid Ahmad, who appeared to the Mahdi claim in 1200 hijri from the Hind province. Mirza Ali Mohammad Bab b. Mirza Rıza Bezzaz Şirazi appeared in Shiraz in 1261 hijri with the claim of Mahdism, prophethood and uluhiyet. Sheikh Sayid Mohammad Ali b. Sheikh Sayid Muhammed Alavi as-Senusi, Mirza Ghulam Ahmad Kadiyani, Mohammed Ahmad Mahdi Sudani, Sheikh Yahya, Mirza Husayn Ali Tahrani.